

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОГОРКУ ЖАНА ОРТО АТАЙЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ МИНИСТРЛИГИ**

З.М.БАБУР АТЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ

ФИЛОЛОГИЯ КАФЕДРАСЫ

кол жазма укугунда

АБДУРАЗЗАКОВА ЧЫНАРАНЫН

«МОЛДО КЫЛЫЧТЫН ЧЫГАРМАЧЫЛГЫ» ТЕМАСЫНДАГЫ

5111300 - Эне тили жана адабияты (кыргыз тили жана адабияты) таалим
багыты боюнча бакалавр академик даражасын алуу үчүн жазылган

БҮТҮРҮҮ ДИПЛОМДУК ИШИ

Илмий жетекчи:

улук мугалим Темирова Махбуба

АНДИЖАН - 2015

ТЕМА: МОЛДО КЫЛЫЧТЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

М А З М У Н У

Иштин жалпы мүнөздөмөсү.....	2
Киришүү.....	5
I.Бөлүм: Молдо Кылыч жана анын чыгармалары жөнүндөгү көз караштар	
I. 1. М.Кылычтын өмүрү жана чыгармачылыгы.....	9
I. 2. М.Кылычтын адабий тагдыры жана анын чыгармаларын изилдөө иштери.....	26
II. Бөлүм: Молдо Кылычтын чыгармачылыгы	
1. М.Кылычтын поэзиясы.....	36
II. 2. М.Кылычтын “Канаттуулар”, “Бүркүттүн тою”, “Зар заман”, “Буудайык”, “Зилзала” аттуу чыгармалары.....	40
Корутунду	51
Пайдаланылган адабияттар.....	55

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу: Баарыбызга белгилүү адабият эзелтен эле элдин жүрөгүндөгү ойлорду сүрөттөп, чындык жана адилетти даңазалап келет. Бүгүнкү күндө биз өз тагдырыбызды өзүбүз чечип, байыркы маданий мурастарыбызга таянып, тынчтыкта жашап жаткан бир учурда өз элибиздин, Мекенибиз Өзбекстандын тарыхын, адабиятын үйрөнүп, алардагы эң алдыңкы аруу, таза, көөнөрбөс, дайыма адамзат турмушуна пайдалуу болгон көз караштарды колдоп, кубаттап, эскерип, алардагы идеяларды алдыга сүрүп жашообуз керек.

Анткени, Президентибиз баса белгилегендей: «Инсанды, анын руханий дүйнөсүн жаратуучу дагы бир кудуреттүү каражат бар, ал болсо, сөз өнөрү, көркөм адабият болуп саналат. Адабиятты адамтаануу деп, акын жана жазуучуларды болсо инсан рухунун инженерлери, деп аталышы бекеринен эмес, албетте»¹.

Ушул жерде Президентибиз И.А.Каримовдун “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”² чыгармасында айтылган пикирлер өтө орундуу эле. Анткени ушул сыяктуу тоталитардык система учурунда тарых, маданият бурмаланып, бир жактуу каралган эле. Чындыгында өз тамырынан ажыраган искусство өнүкпөйт эмеспи. Молдо Кылычтын адабий мурасы мына ушундай тагдырга туш болгондордун бири болчу.

Кыргыз адабиятында өзгөчө орунду Молдо Кылычтын чыгармачылыгы ээлейт. Аалам бийиктигинен ырдап өткөн даанышман Молдо Кылыч татаал тагдырлуу акындык жолу эч кимди кайдыгер калтырбайт .

Атактуу Молдо Кылыч кыргыз элинин эң алгачкы, башатта турган жазгыч акыны деп айтсак жаңылбайбыз кыргыз жергесинин жаратылышы, канаттуулары, табиятынан тартып, айбанаттар мүнөзүнө чейин тереңдеп кире билген кылдат психолог, калыс баачыл зор инсан болгон экен.

¹ КАРИМОВ И.А. Юсак маънавият - енгилмас куч. Тошкент «Маънавият» 2008. Б. 136.

² КАРИМОВ И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент «Ўзбекистонт»1998.

Молдо Кылыч жаңылыкка умтулган, ар бир коомдук турмуштагы, элдин социалдык турмушундагы болуп жаткан окуяларга, жаратылыштагы кубулуштарга кайдыгер карабаган өтө баамчыл акын экени анын чыгармаларынан даана байкалып турат. Анын философиялык ойлору, чыгармаларындагы мыкты идеялар бүгүнкү турмушубузда да өтө маанилүү роль ойнойт. Мына ошондуктан да Молдо Кылычтын чыгармачылыгы темасын изилдеп үйрөнүү өзүнүн актуалдуулугун белгилейт.

Изилдөө предмети: Молдо Кылычтын өмүрү жана чыгармачылыгы, М.Кылычтын адабий тагдыры жана анын чыгармаларын изилдөөлөр, М.Кылычтын поэзиясы, М.Кылычтын “Канаттуулар”, “Бүркүттүн тою”, “Зар заман”, “Буудайык”, “Зилзала” аттуу чыгармалары .

Дипломдук иштин түзүлүшү: Дипломдук иш эки бөлүмдөн, ар бир бөлүм экиден темачадан, корутунду жана пайдаланылган адабияттар тизмесинен турат.

Дипломдук иштин максаты жана милдеттери: Молдо Кылычтын өмүрү жана чыгармачылыгы, М.Кылычтын адабий тагдыры жана анын чыгармаларын изилдөөлөр, М.Кылычтын поэзиясы, М.Кылычтын “Канаттуулар”, “Бүркүттүн тою”, “Зар заман”, “Буудайык”, “Зилзала” аттуу чыгармаларын үйрөнүү иштин негизги максаты болуп саналат. Мына ушул негизги максатты иш жүзүнө ашыруу биздин алдыбызга төмөнкүдөй милдеттерди жүктөйт:

- Молдо Кылыч жана анын чыгармалары жөнүндөгү көз караштарды үйрөнүү;
- М.Кылычтын өмүрү жана чыгармачылыгын изилдөө;
- анын адабий тагдыры жана чыгармаларын изилдөө иштери менен таанышып чыгуу;
- Молдо Кылычтын чыгармачылыгы менен таанышуу;

- М.Кылычтын поэзиясын үйрөнүү;

- М.Кылычтын “Канаттуулар”, “Бүркүттүн тою”, “Зар заман”,

“Буудайык”, “Зилзала” аттуу чыгармаларын окуу жана идеяларын талдоо;

- Молдо Кылычтын чыгармачылыгына баа берүү.

Дипломдук иштин илимий-методикалык негизи: Иштин илимий-методикалык негизин белгилөөдө Т.Саманчин, К.Асаналиев, О.Сооронов, Ишеналы Арабаев, Базаркул Данияров, Б.Юнусалиев, Ж.Шүкүров, М.Богданова, П.Никитич, А.Токомбаев, К.Юдахин, П.Ирисов жана башка адабиятчы - окумуштуу-сынчылардын тажрыйбалары, илимий изилдөөлөрү негиз болду. Теманы чагылдырууда Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдеген өкүлдөрдүн теориялык пикирлерине, адабиятчы-сынчы-окумуштуулардын Молдо Кылычтын адабий мурасы жөнүндөгү теориялык-илимий изилдөөлөрүнө таяндык, ошондой эле Молдо Кылычтын көркөм тексттеринен да пайдаландык. Иштин максатынан чыгып, анда теманын тегерегинде аналитикалык методду колдондук.

Иштин теориялык-амалдык мааниси: Дипломдук иштеги илимий-теория корутундулардан, талдоо жана изилдөө натыйжасы болгон ой-пикирлерден окуу жайларынын студенттери, атайын курстар жана семинарларда, курс иштеринде кошумча булак катары пайдаланышса болот. Молдо Кылычтын өмүрү жана чыгармачылыгы, адабий мурасы, анын чыгармаларынын азыркы күндөгү маанисин белгилөө өңдүү маселелерге айкындык киритет. Иштин материалдарынан кыргыз адабиятынын тарыхында, тактап айтканда, ырчылар чыгармачылыгын үйрөнүүдө Молдо Кылычка арналган темалар боюнча теориялык жана амалдык көнүгүү сабактарын өтүүдө булак катары пайдаланса максатка ылайыктуу болот.

КИРИШҮҮ

Кыргыз эл ырчыларынын чыгармалары жалпы маданиятыбызда эң бир орчундуу орун ээлеген мурастарыбыздын бири. Элибиздин руханий көркөм дүйнөсүн, байлыгын акындар поэзиясысыз таптакыр элестетүүгө болбойт. Кыргыз эли ыр жандуу деген сөздүн түпкүлүгүндө чындык бар. Бул өнөр элибиздин кечээки да, бүгүнкү да менталитетине туура келип, элдин маңдайына жазылып калган уникалдуу көрүнүш.

Акындар чыгармачылыгына арналган бир топ эмгектер бар. Алар өз убагында маанилүү роль ойногон. Бирок ата-бабадан бери кылымдардан кылымдарга агын суудай күркүрөп агып келген төкмөчүлүк өнөрдү ар заманга ылайыкташтырып, идеологиялык, таптык көз караштан улам бөлүп, жарып, айрымдарын соолутуп жиберилгени чындык. Азыркы күнгө келип гана ошол учурунда унчукпай, сөз кылгандарды жарга такап, басып, тепселеп, кордук көрсөтүп, өмүрлөрүнө залал келтирип тургандарын өз алдынчалыкка жетишкенден кийин гана моюнга алышты.

Тоталитардык бийлик учурунда улуттун тарыхына, андагы окуяларга, инсандарга кызыгуу мындай турсун, ошол идеология сунуш кылган гана багытта бааланууга, ошол көз караштан гана чечмеленүүгө тийиш эле. Андан башкача болуп, ал көрүнүштүн маани-маңызын кененирээк ачып берүүгө умтулуу, демек улутчулдуктун көрүнүшү катары бааланар эле. Бийликтеги идеология орустун классикалык адабиятына тийбей туруп, башка элдердин дээрлик бардыгынан улутчул интеллигенттерди, улутчул акын-жазуучуларды таба билип, алар жөнүндө сөз кылгандарды да жазалаган.

Ырчылык өнөрдүн тарыхында мына ушундай түшүнүктөрдүн натыйжасында Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч эчак көзү өтсө деле эскини эңсеген ырчылар деп айыпталган. Аларды “заманчыл ырчылар, замана агымынын өкүлдөрү” катары түшүндүрүп келишкен. А чынында өз заманы, деги эле заман жөнүндө ырдабаган ырчы болбойт. Анткени ар

кандай ырчы картайып, айталы алтымыш жашка келгенде сүйүү, сулуу кыздар, жаштык жөнүндө эскерүү формаларында ырдаса да, негизинен, өткөндөгүнү учурдагыга, ал эми “кемчиликтерге” толгон учурдагыдан бузулуп бараткан келечекти “көрө” билип салыштырышат. Башкача айтканда, жаш кезиндеги турмушту жаркын же идеал заман катары кабыл алышат. Бийликтеги идеологиянын талабы менен муну эскини, болгондо да эзүүчүлөрдүн бийлигин эңсеген кылып көрсөтүшкөн. А чындыгында, ошол эле Калыгул, Арыстанбек, Молдо Кылыч жана башка толгон ырчылар бийлик өкүлдөрүн, байларды, манаптарды эң адилетсиз типтер катары сындашкан, же калың эл менен карама-каршы келген адамдар катары, нравалык тазалыгы жок инсандар катары алардын кулк-мүнөздөрүн айыпташып, туруктуу образдарга айланташкан. Албетте, алардын Арзымат сыяктуу эшик ырчылары да болгон. Алар өз кожоюнунун баскан-турганынан тартып, үй-бүлөсүнө, мал-жанына чейин мактап, анын көңүлүн аччу эрмеги болгондуктан, эч качан эл эсинде сакталган эмес. Ошондуктан жогорудагы аталган заман жана бийлик жөнүндө ырдаган ырчыларды бүтүндөй эзүүчүлөрдүн бийлигин эңсеген деп айыптоо туура эмес.

Ырас, алар заман жөнүндө көбүрөөк ырдагандыктан заманачыл ырчылар деп аталганы жүйөлүү. Анткени алардын тематикаларында дал ошол заман жөнүндө ырдоо негизги орунда турат. Андай темада ырдоо коомго, андагы өзгөрүштөргө байланыштуу болгондуктан, бардык замандарга тиешелүү формада жана мазмунда болуп, бирде өнүгүп, кайра басаңдап келген. Демек заман жөнүндө ырдоону бир алкакка салып, чек коюуга мүмкүн эмес. Себеби ырчы уруу башчысынын бийлиги жөнүндө ырдоо менен деле өз заманы жөнүндө өз түшүнүгүн чагылтпай койгон эмес. Ал эми заманачыл ырчылар орто кылымдарда ошол кездеги коомдун өнүгүшүнө, андагы карама-каршылыктарга, социалдык адилетсиздикке карата өзгөчө берилүү менен ырдашып, ошондон ушундай ырдоо салты пайда болгон. Ошого жараша кийинки замандардагы ырчылар

мурдагылардын ырларын жогору баалашып, ырчынын талантынын, устаттыгынын критерийи катары баалашкан. Борбордук Азияда жашашкан тектеш түрк элдеринин көркөм сөз өнөрүндө да ушундай болгон.

Бийликтеги идеологиянын таасири астында ырчылардын көз караштары гана эмес, жалпы эле эл тарыхы бурмаланып, “оңдолуп” жүрүп олтурганы, ал жөнүндө башкачараак көз караштагылар айыпталып келгени белгилүү.

Ошол шартта ырчылардын чыныгы чыгармачылык өзгөчөлүгү, аткарылма поэзиясы, ага байланышкан төгүп ырдоо өнөрү, анын психологиясы, ой жүгүртүү жана талант табияты жөнүндө изилдөөлөр болгон да эмес, болушу да мүмкүн эмес эле. Анын ордуна төгүп ырдаган ырчылардын чыгармачылыгын да, жазма профессионал адабияттын өкүлдөрүнүн чыгармачылыгын да бирдей же бир катарга коюп талдоо калыптанган.

Улам мезгил өткөн сайын, айрыкча эгемендүүлүк (өз алдынчалык) алгандан кийин элибиздин тарыхына үңүлүп кирип, рухий-социалдык өнүгүшүн көп жактуу изилдөө зарылдыгы келип чыкты. Ошол талапка ылайык тарыхчылар, философтор, коомдук илимдин башка тармактарын изилдөөчүлөр бул ишке жапа тырмак кирише башташты. Ырчылар чыгармачылыгына байланыштуу мындайча бир талашсыз чындыкты айтпай коюуга болбойт. Кыргыз элинин бүткүл ишеним-ынанымдары, жашоо, табият жөнүндөгү түшүнүктөрү фольклордук чыгармаларда чагылып келгени талашсыз. Бирок, фольклордогу түшүнүктөр менен идеялар - кылымдар бою келе жаткан туруктуу (статикалык) идеялар. Ал эми ырчылардын ырларындагы ошол эле идеялар - тынымсыз ырдалып, биринен бирине өтүп, жаңыланып, байып олтурган идеялар.

Ырчылар чыгармачылыгынын тарыхында түрдүү типтер, жанрлар өлбөс-өчпөс чыгармалар жаралып, фольклор менен чыгармалардын карым-катышы эч качан үзүлгөн эмес.

Качан гана кыргыз жергесине ислам дини таралганда (тарыхчылардын маалыматы боюнча биринчи жолу кыргыздар караханийлер заманында Сатук Буура хан Абд аль-Керимдин буйругу менен, андан соң династиялар алмашып олтуруп, экинчи жолу ислам динин Кокон хандыгына киргенде кайрадан кабыл алышкан), мазманы үйрөнгөн кыргыз ырчыларынын арасынан ырдаганын жазып алчу жазгыч ырчылар чыккан. Алар айталы, Молдо Нияз, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч сыяктуу ырчылар, негизинен, төгүп ырдаган ырчылар болуп, өз ырларын кагаз бетине түшүрүп, элге окуп берип таратышкан. Алар фольклордук чыгармаларды, элдик көркөм сөз мурастарын жазып алып жыйноо жагынан да көрүнүктүү роль ойношкон. Бирок алардын чыгармачылык өзгөчөлүгү жөнүндө да изилдөөлөр жокко эсе. Болсо да анын жазгычтыгы жөнүндө эмес, өмүр таржымалы, чыгармалары жөнүндө изилдешкен. Бул да өз алдынча жалпылоону, алардын чыгармачылык психологиясына байланышкан касиеттерди, төгүп ырдаган ырчылардан айырмачылыгын аңдап-билүүнү талап кылат. Ошону менен бирге азыркы шартта мурда түрдүү себептер менен чыгармачылыгы изилденбей келген же тыюу салынган ырчылардын чыгармалары жыйналып, жарык көрө баштады.

Биздин бүтүрүү дипломдук ишибиз дал ушундай адабий тагдырга туш болгон жазгыч-акын Молдо Кылычтын чыгармачылыгына арналат. Иште Молдо Кылычтын өмүрү жана чыгармачылыгына, адабий тагдырына жана анын чыгармалары боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөргө, поэзиясына, анын ичинде “Канаттуулар”, “Бүркүттүн тою”, “Зар заман”, “Буудайык”, “Зилзала” аттуу чыгармаларын да талдоолор жүргүзүүгө аракеттендик .

I.Бөлүм: Молдо Кылыч жана анын чыгармалары жөнүндөгү көз

караштар

I. 1. М.Кылычтын өмүрү жана чыгармачылыгы

Көрүнүктүү жазгыч акын Молдо Кылыч кыргыз коомунун өтө татаал мезгилинде туулуп, чыгармаларын өз түшүнүгүнүн негизинде ошол шарттын таасири астында жараткан. Ал 1866-жылы Кочкордо оокаттуу үй-бүлөдө туулган. Чоң атасы айтылуу Төрөкелди баатыр Ормонхандын кол башчысы жана кеңешчиси болгон. Андай тукумдан чыккан Молдо Кылыч диний мектептерден, молдолордон окуп, сабатсыздыгын жойгон. Өз атасы Шамырган 1871-жылы элге таанылып калган учурда көз жумган. Окуган-жазганды үйрөнүп алгандан кийин, анын дилинде ырчылык өнөрү күчөп, турмуш көрүнүштөрүн, окуяларды, өзү билген маалыматтарды ырга айлантип жаза баштайт.

Азыр Молдо Кылыч туулган жер Тянь-Шань областы, Чолпон районуна караштуу “Осо-Авиахим” чарбасы болуп, чарбанын мүчөлөрү негизинен Кылычтын туушкандары - Төрөкелди уулунан куралган. Бугучуда Төрөкелдинин күмбөзү бар, ал Төрөкелди уулунун бейити деп аталат. 1917-жылы Кылыч да ошол бейитке коюлган.

Кылычтын теги - жети атасынан бери журт бийлеп келген. Сарбагыш уругундагы белгилүү тукум. Кылычтын өз атасы Шамырган - Төрөкелдинин тун уулу. Шамырган калган төрт инисине - Баатыркан, Үркүнчү, Карасай, Чоткараларга караганда, журт бийлигине көп илеше алган эмес. Өз оокатына тың, айыл аксакалы болуп өткөн. Шамыркандын учурунда ата бийлиги Төрөкелдинин үчүнчү уулу Үркүнчү менен кенже уулу Чоткарага өткөн. Эми Кылычтын тушунда бийликти Үркүнчүнүн балдары - Өтөмбай, Табыштар алган. Шамырган “ата бийлигин колго алар бекен” деп Кылычтан көп үмүт кылган. Кылыч акындыктын артына түшө баштагандан кийин: “Ырдын артынан кетти, бул уулум да болбоду” деген экен.

Кыргыз элинин өткөн доордогу атактуу жазуучу акыны Кылыч жети атасынан бери эле эл бийлеп, кыргыздын уруучулук-феодалдык бийликтерин жүргүзүп келген белгилүү манап тукумунан чыгат. Тукумдан тукумга өткөн бул ата бийлик Кылычтын учуруна чейин келген.

Кылыч өзүнүн ата-бабалары жөнүндө мындайча ырдаган “Атымды айтсам ким билет, атамды айтсам эл билет: Төрөкелди, Ормон деп, төгөрөктү соргон деп”. Төрөкелдинин тукумунан жалгыз Кылычты жакыр өткөн деп айтса болот. Үркүнчү балдары Өтөмбай, Табыштардай ата жолун жолдоп, эл бийлеп, журт үстүндө жүрө алганы жок. Баатыркандын уулу Муратаалыдай мал урунуп, баш жумшап, дөөлөт күтө алганы жок. Чоткаранын балдарындай соода-сатыкка аралашып, урундуруп пайда өндүрүп, байый да алганы да жок. Адилетсиздиги ашынып, шумданган заманда Кылыч адилеттүү сөзүн айтып, эзилген элдин зарын ырдап, көркөм сөз үлгүлөрүн чыгаруу менен өмүрүн өткөргөн.

Анын замандаштары Кылычтын жалгыз аты, саан уюнан башка малы болгон эмес дешет. Ар дайым жатакта калып, азыноолак жерге арпа чачып, кедейлерден бөлүнбөй, жайдыр-кыштыр Бугучунун токоюнан алыс көчпөгөн.

Өткөн заманда адабиятты өнүктүрүү иши ар бир акын-жазуучунун жеке өз иши катарында болгон. Адабият иши азыркыдай элдик иш болуп, аны мамлекет өз кармагына алып, адабият ишмерлеринин эмгеги камсыз кылынбаган. Ошондуктан, кыргыздын өткөндөгү акындары бийлөөчү таптын өкүлдөрүнө, дөөлөттүү, даражалуу кишилерге барып кызмат кылууга аргасыз болушкан, бул бир. Экинчиден, эл кыдырып ашта-тойдо ырдап “олжо жыйнап”, өз оокаттарын камсыз кылышкан. Ошондой жолдор менен гана алар чыгармасын өнүктүрө алышкан.

Кылыч болсо, эл кыдырып ашта-тойдо ырдаган эмес. Дөөлөттүүлөрдү жандап, алардан “колдоочу” да күткөн эмес. Кылыч жазуучу болгон. Ал

кайта эл бийлеген жемекейлердин - бий, болуш, молдолордун атын атап, айыбын чукуп жазган.Элдин эзилген эриксиз күнүн айтып, замандын адил сөзүн сүйлөгөн. Ошондуктан Кылыч дөөлөттүүлөр тарабынан жардам күтүшү мүмкүн эмес эле.

Кылыч мектептен окуп, системалуу билим алган киши эмес. Ал элет ичиндеги ар кайсы молдолордон анча-мынча сабак алып, таалим көргөн. Саяк молдо Баян, Чүйдөгү молдо Мамбетаалы, Ак молдо дегендерден азыноолак окуган. Булар, ошол учурда дин жолун түзүк түшүнгөн белгилүү молдолордон болгон. Бирок Кылыч китеп окуп, кат жазууну көбүнчө окуп, өз аракетинин натыйжасында жетишкен.

Кылычтын өзүнүн окуусу, билим жөнүндөгү айтканы баштатан элге белгилүү:

“Молдо Кылыч мен атым,

Болжолу жок санатым.

Чала чыккан башынан,

Чаар китептен сабатым.

Жүрө-жүрө арбыган,

Казал жазган кагазым.

Калайыкка билинип,

Катка түшкөн абазым”³

Кылыч өмүрүнүн кийинки учурунда, 1910-жылдарда өзү да анча-мынча убакыт бала окуткан; Кылыч жалаң эле дин китептери эмес, мусулман жазуучуларынын адабий чыгармалары менен тааныш болгон. Навои, Суфи Аллаёр, Хода-Хафиз, Бедил, Рабгузи, Ахмед Яссавийлердин чыгармаларын

³ Молдо Кылыч. Казалдар. Ф., «Адабият»басмасы. 1991. 213-б.

билген. Орто Азиядагы түрк тилине которулган “Миң бир түн”, “Тоту-нама”, “Шах-нама” сыяктуу араб, фарси адабиятынын үлгүлөрү менен да тааныш болгон.

1905-жылдардан кийин Кылыч татар тилинде чыгуучу жаңы газета, журналдар менен таанышат. Гаспринскийдин “Таржиман” газетасын, Казанда чыгуучу “Юлдуз” газетасын окуйт. Бул учурларда казак акындарынын чыгармалары да басыла баштайт, Жусупбек кожо, Машур-Жусуп жана башкаларынын өлөң кыссаларын окуйт. 1911-жылы Казанда өзүнүн “Зилзала” аттуу казалы басылат. Бул китеп - ошол доордо кыргыз тилинде басылып чыккан биринчи адабий чыгарма.

XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында кыргыз элинин көкөй кескен мүдөөсү, биринчиден, падышачылыктын кулчулугунан кутулуп, улут эркиндигине, улут теңдигине жетишүү болсо, экинчиден, жергиликтүү бай-манаптардын бийлигинен кутулуу эле.

Элдин эркиндикти көксөгөн ушул улуу талабы Кылычтын чыгармаларында негизги тема катарында орун алган.

Кылычты XIX кылымдагы кыргыз элинин эзилген абалынын күзгүсү деп айтууга болот. Анын чыгармаларынан ошол учурдагы кыргыз элинин эки жактан эзилген абалы, анын эркиндикти көксөгөн улуу талабы толук орун алып, андан күзгүдөн көрүнгөндөй көрүнөт.

Кылыч элди маданияттуу турмуш, илим жолуна үндөгөн агартуучу - просветител акын катарында болгон.

Кылычтан мурда кыргыз адабиятында маданий-агартуучулук тема болгон эмес. Ошол учурда кыргыз акындарынан Кылыч гана биринчи маданиятты баалап, элдин келечек тагдыры илимсиз чечилбестигине көзү жетип, маданият тематикасын биринчи жолу кыргыз адабиятына киргизет.

Кыргыз жергесине орустардын келиши, алардын үстөмдүк саясаты, карапайым элдин жакыр турмушу, уруулар ортосундагы чыр-чатактар, диний эрежелердин жана шарият закондорунун адамдар тарабынан бекем сакталбай жатышы Молдо Кылычтын инсандык да, акындык да түшүнүгүндөгү негизги маселелерден болуп калган. Бул маселелерди ырларында чагылтуу анын негизги милдети болуп, ушул багытта көп жактуу чыгармачылык ишмердигин жана мамилелерин көрсөткөн.

Турмуш көрүнүштөрүн чагылтууда, реалдуу жашоонун жыргалына суктанууда, социалдык адилетсиздиктерди айыптоодо да Молдо Кылыч чыныгы гуманист болгон. Бул жагынан анын граждандык позициясы айныбас, бекем. Өзүнүн чоң атасы Төрөгелди менен Ормон ханды инсан катары баалаганынан эле анын элдик акын экенин билүүгө болот. Алар жөнүндө Молдо Кылыч минтип жазат:

Атымды айтсам ким билет?

Атамды айтсам ким билет?

Төрөгелди, Ормон деп,

Төгөрөктү соргон деп.

Төрөгелди, Ормондун,

Жаман эле жүргөнү,

Жакшы болду кечикпей,

Бачымыраак өлгөнү.

Көрүнүп тургандай, тууганына карабай, Молдо Кылыч эзүүчүлөрдү аёосуз айыптайт.

Молдо Кылычтын диний билими өтө терең болбосо да, динге берилгендиги, дин эрежелеринин бузулбай сакталышын каалагандыгы - анын

ырларындагы негизги мотивдердин бири. Бирок ал мотивди анын жалпы заман жөнүндөгү көрүнүштөрдүн тутумунда карайт.

Заман жөнүндө ырдоо же чыгарма жаратуу көркөм чыгармачылыкта нечен кылымдардан бери өнүгүп келаткан көрүнүш. Ар кандай чыгармачыл инсан өз мезгили жана анын көйгөйлүү маселелери жөнүндө ойлонбой койбойт.

Молдо Кылыч да ошол салттан алыс болгон эмес. Болгондо да анын ырларынын так темасына карабай, бүткүл духу заман көйгөйлөрүнө байланыштуу. Чыгармачыл инсан катары Молдо Кылыч турмуштун мүмкүн болушунча көп маселелерин камтууга умтулган. Ошол себептен анын ар бир ырында түркүн-түркүн идеялар тутумдаш каралат. Бул анын негизги чыгармачылык өзгөчөлүгү болуп саналат. Ал эми тереңирээк караганда Молдо Кылычтын чыгармалары заман көйгөйлөрүн турмуштун бардык жактарынан көрө билип, алардын ар бирин адамдардын эсине салып, чыдамкай болууга, ата салтында жана мусулманчылыкта иштелип чыккан эрежелер менен жашоого үндөп отурат. Өзү көрүп, күбө болуп отурган заманды өткөн замандар менен салыштырып, азыркынын кемчиликтерин, өткөндөгүнүн артыкчылыгын көрсөтүп отурат. Бул да мыйзам ченемдүү көрүнүш. Азыркынын (башкача айтканда, Молдо Кылыч жашап жаткан мезгилдин) кемчиликтери арбын. Алар жөн эле Молдо Кылычка жакпаган нерселер эмес, оңдоло турган, адамдар андай турмушта колдонбой турган чындыктар катары сүрөттөлөт. Ал эми, тескерисинче, жакшы көрүнүштөр мезгилдерде, демек, өткөн замандарда арбын эле.

Молдо Кылыч бул маселелерди өзүнүн айтылуу «Зар заман» деген көлөмдүү ырында чагылтат.

Дагы бир сөз кезеги келгенде айтып койчу нерсе: дал ушул өткөндөгүнүн салтык эрежелери менен жашап, ар кандай «бузулуулардан» оолак болгонун ырдагандыгы үчүн Молдо Кылычты эскини эңсеген,

эзүүчүлөрдүн бийлигин жактап, аларды кайра орнотуу идеясын жактырган деп айыпташкан. Кызык жери - Молдо Кылыч 1917-жылы өлгөн болсо, кантип ал ошол идеялардын тарапкери болот? Эңсеген учурда деле ал болгону бир ырчы болсо, кантип эзүүчүлөрдүн бийлигин көксөгөн же аны кайра орнотууга умтулган инсан болсун? Болгону ал - ырчы. Демек, ал өткөндөгүнү салыштырат, жакшы жактарынын өтүп кеткендигине өкүнөт. Булардын баары - сезим күүлөрү. Ал эми айыптоочулар үчүн бул жаңы мезгилдин бийликтеги идеологиясына кулдук уруп, жагынуучулуктун үлгүсү. Айтылуу Калыгулду «акыр замандын» негиздөөчүсү, ал эми Арстанбек менен Молдо Кылычты ал идеяларыды улантуучулар катары көрсөтүү улуттук көркөм мурастарды «чоочун» идеялардан тазалап, таптык негизде түзүү үчүн жасалган аракеттер эле. Эгемендүүлүк алардын баарына адилет баа берип, ар биринин тарыхый ордун аныктап берди. Чындыгында, ал мезгилде эмнелер гана болбоду. Аларга башка токтолобуз.

«Зар заманга» келели. Бардык чыгармаларынын ичинен бул анын көкүрөк чыгармасы десек болот. Жогоруда айтылгандай, бул чыгармада санат-насыят ырларына мүнөздүү жүрүм-турумга байланышкан ойлор, заман көйгөйлөрүнө нааразылык, өкүнүч, бий-болуштар менен бай-манаптардын наадандыгын жектөө идеялары үстөмдүк кылат.

Бул идеялардын бардыгы Молдо Кылычтын түшүнүгүндө зар замандын белгилери. Ошол замандын жүзүн ырчылардын ой жүгүртүү өзгөчөлүгүнө мүнөздүү болгон ар нерсенин эки жагы бар деген принципте көрө билет.

Биринчиси: Мында зар заман болсо да тирүүлүк өзү дөөлөт дегендей ал жакшы, жагымдуу:

Зар заманды карасаң,

Даамы таты казыдай.

Эч болбосо ширеси

Чекендинин ашындай.

Экинчи учурда:

Дин мусулман балдары,

Өз ичинен жоо болду.

Ошондой жорук болгон соң,

Замана кайдан оңолду.

Же болбосо:

Алык-салык көбөйүп,

Бей-бечара зарылды.

Шарият иши бүт калып,

Закон деген табылды.⁴ - деген сыяктуу көптөгөн белгилер менен замандын бузулуп баратышын сүрөттөйт. Көп дегенибиздин себеби балдардын атага баш ийбей, тартип-таалимдин таасиринин кетиши, дин өкүлдөрүнүн адамдарды алдоо жолуна өтүшү, түрдүү салыктардын көбөйүшү сыяктуу белгилердин бардыгы «Зар заманда» дал ошол бузулууну далилдөөчү факторлор катары келтирилет.

Молдо Кылыч диний билим-түшүнүгү салыштырмалуу терең болбогону менен, анын динге болгон ишеними бекем. Анын терең ишениминде эгерде элдин бардыгы шарият жолун жолдоп, дин эрежелерин бекем туткан болсо, заман мынчалык зар заманга айланбайт эле. Албетте, ал да өзүнүн чен-өлчөмүндө туура. Бирок замандын бузулуп баратышы - коомдун өзүнүн социалдык-экономикалык өнүгүү закондоруна, ал-абалына байланышкан көрүнүш. Аны жазгыч ырчы жагымсыз көрүнүштөр катары

⁴ Мүрас. Ырлар. -Ф., 1990, 41-182-б.

түшүнүп, ырчы катары гана баалап, өз оюн билдирет. Айрыкча дин жолуна түшпөгөн адамдар - жаман адамдар. Маселен:

1. Айтып келем сөз кылып,

Нечен түркүн адамды.

Китеп сөзүн тутпаган,

Дини катуу жаманды.

2. Шек келтирбе сөзүнө,

Ките пачкан молдого.

3. Эч бир адам жетпеди,

Шарияттын баркына.

Ырайым кылып кудайым,

Ыйман берсин жалпыга.

4.Сабыр кылмак пендеден,

Ырыскы, насип алладан.

Он сегиз миң ааламды,

Кудай өзү ылгаган.

Адам мүнөзүндөгү, туткан жолундагы терс көрүнүштөрдү тизмектеп санап келип, кудайга ишенүү гана жакшылык алып келет деген ойду билдирет акын. Адамдарды ишендирүү үчүн жашоо, анын тарыхы же өнүгүшү жөнүндөгү салтык ой жүгүртүүлөрдү да динге байланыштырып айтат. Мисалы:

Бу дүйнөнүн белгиси,

Ай менен Күн жылдызы.

Жети асман, кара Жер,
Жаркыраган күндүзү.
Адам ата, Оводон,
Ошондон карай белгиси.
Өлүп келет канчалык,
Нечен түмөн миң киши.
Пайгамбарлар баары өлдү,
Нечен азиз пенделер
Бул дүйнөдөн жөнөлдү.
Тобо кылсаң өткөрөр
Тоодой болгон күнөөңдү!⁵

Диний түшүнүктөрдүн ичинен нравалык тазалыкты, адамдардын жакшы жашоосун колдогон эрежелерин кубаттап, ошого үгүттөйт да, ошол эле учурда дин эрежелерин бузган молдолорду сынга алат:

1. Айталык акыр баянын,
Акылың менен карагын.
Орусту коюп айталык,
Мусулман жактын тарабын.
Ичип алды молдолор,
Капырың салган арагын.
2. Молдолор курсун акыры,

⁵ Мүрас. Ырлар. -Ф., 1990, 63-бет.

Баарынын бузук мүнөзү.

Акылы жаман баарынын,

Агарган менен төбөсү.

Башында туруп кор болду,

Пайгамбардын селдеси.⁶

Бирок далее болсо аёо сезими жай бербей, же дин ишенимин жогору баалап, молдолорду да, карапайым адамдарды да жакшылыкка үндөйт:

Молдо болсоң көңүлүн,

Оорутпагын адамдын.

Динге залал келтирбе,

Текебердүү жаманды.

Карап жакшы окугун,

Калет кылбай куранды.

Чакырбас жерге барбагын,

Сооп иштен калбагын.

Доорон болсо талашып,

Адиясын билбей албагын.

Минтпей турган болсоң соң,

Башыңа селде салбагын.

Баарысын бирдей кор кылып,

Колуңа теспе албагын.

⁶ Ошондо. 79-бет.

Селденин билсең маанисин,

Пайгамдардын таажысы.

Жакшылап тутсаң башыңа,

Ыйманыңдын дарысы.⁷

Демек, Молдо Кылыч канчалык дин өкүлдөрүн сынга албасын, адамдын ыйманын сактоочу жаман жолдон калкалоочу бирден бир өбөлгө дин деп түшүнөт.

Булардын баарын ошол мезгилдин же Молдо Кылычтын өзүнүн түшүнүк, жол-жоболорунун татаалдыгынан гана деп түшүнүүгө болбойт. Ошол татаалдык менен бирге Молдо Кылыч жашаган мезгилде кыргыз турмушу өз алдынча бирдиктүү бир идеологиясы бар мамлекет катары эмес, уруулар биримдиги, феодалдардын башаламан башкаруусундагы өлкө (жерге) катары жашаган. Ошол себептен ырчылардын ырларында сөз болуп жаткан татаалдык кеңири чагылып келген.

Ой жүгүртүү жагынан алганда Молдо Кылыч турмуш-тиричилик философиясынын деңгээлинде кадыресе ойчул катары көрүнөт. Ак-кара, оң-сол, адилеттүүлүк-адилетсиздик учурдагы менен өткөндөгү деген карама-каршы түшүнүктөрдү дайыма бирдей алып жүрөт. Бул анда салтык дуалисттик ойломдун туруктуу мүнөздө экенин айгинелейт. Муну анын орустарга карата мамилесинен да билүүгө болот. Эң оболу орустар зар замандын негизги күнөөкөрлөрү. Молдо Кылыч дагы бир белгилүү «Чүй баяны» деген чыгармасында XIX кылымдардагы кыргыздардын турмуш-тиричилигин, калың элдин оор абалын сүрөттөп келип, орустарды мындайча сыпаттайт:

Орус деген калкыңдын

⁷ Мурас. Ырлар. -Ф., 1990, 80-бет.

Кыйын экен буйругу

Малай кылды кыргызды.

Диний негизде орустардын чочко кармаганын да каапырлыктын белгиси катары эсептейт.

Кантсе да Молдо Кылыч орустардын өкүмчүлдүгүн, буйрукчулдугун, жалпы кыргызды бийлегенин көрүп туруп, айталы, Молдо Ниязча жек көрүү сезимин чыгарган эмес. Албетте, экөө бир эле XIX кылымда жашаса да, экөө эки шартта жашагандыктан, алардын орустарга мамилеси да ар түрдүү деңгээлде болгон.

Молдо Нияз орустардын келе башташын, аларга каршы мусулмандардын согушун көргөн. Ал эми Молдо Кылыч орустар бийлей баштаган мезгилде жашап, ошол себептен алардын кыянатчылыктарын, мусулманчылыкка туура келбеген үрп-адаттарын сындаса да, биротоло жек көрүүдөн алыс болгон. Акырындап орустардын туткан турмуш-тиричилигин, жалпы эле жакшы жактарын көрө баштагандан кийин, казак-кыргыздын көчүп конгон турмушу менен салыштырып, башкача жыйынтык чыгара баштайт. Акындын салыштыруусунан мисал келтирели:

Күтпөйт экен кебинди,	
-----------------------	-------

Аралаш кылды көп элге	Тилмечин салат тишине,
-----------------------	------------------------

Кыргыздан көрдүк залимди.	Закүндү айтат ээлине.
---------------------------	-----------------------

Аманат багып курудуң,	Капырлык кылып адамга,
-----------------------	------------------------

Алал жыйган малыңды.	Каршылык кылбайт динине.
----------------------	--------------------------

Пейилиңе болжоп карасаң,	Колумдан келип турат деп,
--------------------------	---------------------------

Береке журттан тарылды.	Өкүмдүк кылбайт элине.
-------------------------	------------------------

Эң залимдик мына бу:	Эмне десе кыргыздын,
----------------------	----------------------

Билбеди го жардыны.

Ишенип алат кебине.

.....

.....

Орустун жоктур залалы,

Орустун пейли кең экен,

Көрүнөт көзгө карааны.

Ынсап салган немее экен.

.....

.....

Каапырлыгы тийбесе,

Тарыткан менен жериңди,

Канакей мунун жаманы.

Арзан баа кылды эгинди.

А болбосо кургурдун,

Тындырып койду жайына,

Адамга жоктур залалы.

Чабышып жаткан элиңди!⁸

Келтирилген саптардан Молдо Кылыч ырларынан орустарга жагынуучулукту эмес, көзү менен көрүп балаган чындыкты жана ишенимди көрөбүз.

«Чүй баянында» Сары-Өзөн Чүйдүн жер-жемиши эгин эгип, мал баканы, кооз жерлердин көрүнүшү, жан-жаныбар, курт-кумурскаларына чейин чыныгы берилүү менен сүрөттөлөт. Ал эми Токмоктун базарын барчылык менен молчулуктун символу катары баяндайт.

Бул чыгармадагы өз жергесине суктанып, сыймактануу идеялары акындын «Керме т-Тоо» деген ырында улантылат.

«Кол казалы» деген ырында Молдо Кылыч колуна жара чыгып, көпкө чейин оорутканын, санаага батып, кыйналганын жана ошого байланышкан санаркоо идеяларын чагылтат.

Молдо Кылыч дээринен байкагыч акын болгондуктан, өзү жазып жаткан көрүнүштү мүмкүн болушунча толугураак сүрөттөөгө умтулат.

⁸ Мүрас. Ырлар. -Ф., 1990, 60-61 - бет.

«Канаттуулар» деген ырында ар бир канаттуунун өзгөчөлүгүн, өз ара мамилелерин өзгөчө ынтаа коюп сүрөттөйт. Бул белгилүү ченде Молдо Кылычтын жандуу дүйнөнү сыпаттап келип, жашоо жөнүндө жараткан ой толгоосу катары туюлат.

«Алдамчы» деген ырында акын жашап жаткан мезгилде жаралган кулк-мүнөздөгү терс көрүнүштөр баяндалат. Алдамчыга мүнөздүү белгилерди ошол мезгилдеги адамдардын жүрүм-турумунун бузулушу деп баалайт Молдо Кылыч.

«Бүркүттүн тою» чыгармасында канаттуулар жөнүндөгү ойлорун адамдардын коомдо алган ордуна ылайыкташтырып, каймана формада чагылтат.

Кыргыз ырчыларында дээрлик туруктуу тема болуп ырдалып келген маселе аккан сууга байланыштуу. Аны бардык эле ырчылар жашоонун негизи катары ырдашкан. Молдо Кылычтын «Жинди суу» деген ырында, тескерисинче, ташкындап аккан суунун жээкти жемирип, мал-жанды агызган коркунучтуу образы түзүлгөн.

Сыягы, жинди суунун образы - адамдардын ар түрдүү табигый кырсыктардан жапа чегип жатканын көрүп туруп, аёо сезими жай бербегенден улам жаралган образ.

«Буудайык» Молдо Кылычтын элдик көркөм мурасты баалап, сактап, алардагы идеяларды кийинки муундарга калтыруу зарылдыгынан пайда болгон чыгармасы десек болот. Мында акын нукура элдик жомокту ырга айлантип жазып чыккан да, мурдагы турпатынан да кызыктуу чыгарма жараткан. Бул жагынан алганда «Буудайык» поэмасы - кыргыздарга мүнөздүү байыркы түшүнүктөрдү изилдөөдө орчундуу объект боло турган чыгарма. Ошондуктар ал - өз алдынча изилдөөгө арзый турган, көп маанилүү чыгарма.

Молдо Кылычтын эң маанилүү жана кеңири белгилүү чыгармасы «Зилзала» поэмасы болуп саналат. Бул ыр - XX кылымдын башында, 1911-жылы Кеминде болгон кыйраткыч жер титирөөнүн таасири менен жазылган чыгарма. 1913-жылы аталган чыгарма Казан басмаканасынан «Кысса-и-Зилзала» («Зилзала жөнүндө баян») деген ат менен китеп болуп чыккан.

Ал кезде Россиядагы революциялык кыймылдан чочулаган мусулман өлкөлөрү мусулман динин кармаган элдерди баш коштуруп, революциялык кыймылга каршы коюуга умтулушкан. Ошол максатта ислам динин ыйык тутууга үндөгөн аракеттер арбын болуп, бул багыттагы ар кандай иштер колдоого ээ болгон. Казан шаарында ислам динине байланышкан китептерди, чыгармаларды атайын чыгарып жайылта турган басмакана болгон. Анын бөлүмү Ташкент шаарында жайгашып, ошондой иштерди жүргүзүшкөн. Ошол багыттагы иштерден улам Молдо Кылычтын китеби да Казандан жарык көргөн. Албетте, анын чыгышына түрткү берген - анын мотиви болуп саналат. Чыгарманын негизги мотиви - жер титирөөнү бүт элдин дин жолун бекем кармабай, каапырлар менен аралашып жашоого кудай тааланын нааразылыгы жана жиберген жазасы деп түшүндүрүү жана ошол аркылуу мусулмандардын дин жолун бекем тутууга үндөө. Андан ары жагы өзүнөн-өзү түшүнүктүү: диний аң-сезимди бекемдөө менен орустардын революциялык, же бардык элдерди эркиндикке чыгаруу үчүн падышалык бийликке каршы революциялык, же бардык элдерди эркиндикке чыгаруу үчүн падышалык бийликке каршы революциялык аракеттерге башка элдерди да тартууга тоскоолдук кылуу.

Чыгармада жер титирөөдөн жапа чеккен адамдар, мал-жан даана сүрөттөлүп, кырсыктын кыйраткыч күчү кетпеген далилдер менен айкын көрсөтүлгөн. Мына бул саптар ал көрүнүштү толук элестетип турат:

Өкүм күчтүү кудайдын,

Өткөрө иши чоң болду.

Өлүмдү эске түшүрүп,
Алланын иши ушундай.
Аманат пенде курусун,
Акыл жетпес караса.
Кудуреттин жумушун,
Жер-дүйнөнү туйлатып,
Көрдүңбү мындай кылышын!⁹

Албетте, Молдо Кылычтын китебин өз мүдөөлөрүнө ылайыктап чыгарышса да, кыргыз ырчыларына мүнөздүү байыркы замандан бери келе жаткан гуманизм, адамдарды аёо, күнөөсүз күнөө тарткандарга боорукердик кылуу идеялары тереңде жаткан күч катары Молдо Кылычта да айкын сезилет.

Молдо Кылычтын ушундай чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн изилдөөчү - адистер ар түрдүү баалап келишти. Акындын бирде акталып, бирде караланып келгенин жогоруда сөз кылганбыз.

Жыйынтыктап айтканда, Молдо Кылыч - XIX кылымда кыргыздардан чыккан ойчул, гуманист жана чыгармачыл инсандардын бири.

Анын ырларында көркөмдүктүн, куюлушкан уйкаштыктын, чыныгы поэтикалык стиль-нарктын чектелүү экенин байкаган адистер бул ойго макул болушу мүмкүн. Бирок ырчылар деле жандуу адамдар: бирөөнүн таланты көркөм нарк-насилден көрүнсө, дагы бирөөнүкү турмуш көрүнүштөрүн терең иликтеп-баалоодон көрүнөт, демек алар да өз алдынча дүйнө.

⁹ Мурас. Ырлар. -Ф., 1990, 92-93-б

1. 2. М.Кылычтын адабий тагдыры жана анын чыгармаларын изилдөө иштери

Кыргыз маданиятынын тарыхында ушунчалык келишпес талаш-тартышка түшүп, ушунчалык кайчылаш көз караштардын кагылышына туш келген Молдо Кылычтын тагдырындай болгон эместир. Ырас, ушул катарда Касым Тыныстанов бар. Бирок анын өмүрү башкача тарыхый кырдаалга, башкача социалдык шартка кез келди.

Эмне үчүн, Молдо Кылычтын поэзиясы бирде ачыкка чыгып, кадимкидей китеби жарыяланып, илимий изилдөөлөр, макалалар жазылса, бирде кайрадан «кара сандыктын» түбүнө түшүп, капаста камалды? Эмне үчүн Молдо Кылычтын чыгармачылыгы кыргыз фольклорунун, тарыхчыларынын, философторунун ортосунда «көкбөрүдө» калып, акындын ансыз да татаал тагдыры ого бетер чийеленип, түйүндөшүп, башкасын айтпаганда деле, Молдо Кылычтын ысмы карандай эле бири-биринен өч алуу, куугунтук жасоо, репрессияга чейин жеткирүүчү өзүнчө бир коркунучтуу куралга айланып кетти?

Мындай суроого бардык жагын түгөл камтыган, акыр-аягына чейин жеткен бир маанилүү, бир ыңтай жооп берүү мүмкүн эмес. Анткени маселенин түйүнү ошончолуук татаал: бул татаалдык, биринчиден, Молдо Кылычтын чыгармачылыгында мезгилдин, замандын мүшкүлү, катал драмасы, карама-каршылыктуу ар түркүн кагылыштары ачык-айкын чагылган болсо, экинчиден, акындын позициясын мурастаган жана аны андан ары өнүктүрүүгө тийиштүү болгон кийинки доордун, кийинки муундардын өзүнүн трагедиялуу абалына да түздөн-түз байланыштуу. Молдо Кылычтын чыгармалары кээде ачыкка чыгып, анан кайрадан узак жылдар бою катуу тыюу салынган, коомго зыяндуу окуялардын катарына кошулуп келиши, бул кандайдыр бир жеке адамдардын карасанатайлыгынан эмес, (андайлардын да болгонуна карабастан), мунун эң негизги себеби, баарынан мурда,

авторитардык бийликтин учурунда калыптанган жана тутанып күчүнө кирген дегеле адабий мураска, бөтөнчө улуттук көрүнүштөргө карата болгон бир беткей саясаттайкан көз карашка, демографиялык системага, ар кимдин жекече ойлонуу касиет-сапатын, жекече чыгармачыл мамилесин барган сайын мокотуп, бара-бара тып-тыйпыл жоготууга багыт алган догматтык философияга барып такалат. Жогортодон төмөн карай жиберилген даяр көрсөтмөлөр, жол-жоболор, төрөчүл административдик чаралардын туташ үстөмдүгү социалдык-коомдук турмуштун түп негиздеринен баштап, маданий өнүгүштүн кыймылына чейин канчалык зыян келтиргенин, канчалык деформацияга алып келгенин, биз азыр, айкындык, өз алдынчалык учурунда гана ачык көрүп жатабыз. Ким билет, бул караңгылык, темирдей калыпка салынган ойлонуу жөндөмү дагы канчалык кысымга учурайт эле, дагы кандай жарга барып такалат элек, эгерде дал өз учурунда жаңыча ойлонуу негизинде жалпы адамзаттык нарктын кадыр-баркын көтөрүү көз карашы бышып жетпесе, жана ал, биздин мындан аркы жашообуздун негизги талабына айланбаса... Буга чейин кыбыр эткен нерселердин баарын тең «таптык кызыкчылыктын» бийиктигинен карап отуруп, эмне деген көркөм нарктар четке кагылбады, ал турмак өткөн тарыхыбыздан, эне тилибизден ажырап калуунун чегине жетип келгенибизди байкабай калдык.

Авторитардык бийлик, брежневдик шал мезгил бир түстүүлүккө, бир өңчөйлүккө үйрөттү, ошого аргасыз көндүрдү. Саал эле чектен чыкканын тарап-бутап калыпка салып, калыпка туура келбегенин тамырынан чаап, кыйып турду. Натыйжада жекече адам, барып-келип, бүтүндөй улут руханий жакырчылыкка туш болду.

Турмуш-тиричилик жакырчылыгын калыбына келтирүүгө болот. Бирок руханий жакырчылыкты, учуру өтүп кетсе, калыбына келтирүү кыйындыкка турат, а кээде мүмкүн да эмес. Оюбузду тактоо үчүн мисалдарга кайрылып көрөлү.

Авторитардык бийликтин, шал мезгилдин кесепетинен орус маданияты өзү да оор запкыга учураган. Бир учурда М.Булгаков деген жазуучу, бизге анын көптөгөн чыгармалары, анын ичинде айрыкча, «Мастер жана Маргарита» романы дайынсыз мезгилде, катардагы эле ортозаар көрүнүштөй сезилчү. Көбүбүз билчү да эмеспиз. Эгерде «Мастер жана Маргарита» сыяктуу улуу сатиралык роман кайрадан кайрылып келбесе, биз аны окубасак, М.Булгаков деген жазуучу биздин түшүнүгүбүздө мурдагы эле бойдон калмак.

Ал эми, А.Платоновдун тагдырычы? 1920 жылдын аягында жазылган «Котлован», «Чевенгур» романдары 1987-1988 -жылдарда гана жалпы коомчулукка белгилүү болду. Бул эмне деген сөз? Эгерде бул чыгармалар азыр биздин колубузга тийбесе, 20-30-жылдардагы чындыкты жасалмалабай, сыртынан сылап тарабай, турмуштун не бир татаал учурларын тереңден үнүлүп сүрөттөгөн нукура искусствонун үлгүлөрү көмүскөдө кала бермек.

Эгерде байыртан өнүккөн жазма адабий салты бар, Пушкин менен Гоголь, Л.Толстой менен Достоевский, Чехов менен Горький сыяктуу көркөм сөздүн көсөмдөрү бар адабият жеке бийликтин жана шал мезгилдин учурунда оор жабыркоого учураса, анда жаңыдан калыптанып, жаңыдан гана өнүгүү жолуна түшкөн адабият, анын өткөндөгү мурасы кандай катал тагдырга кез келери түшүнүктүү.

Молдо Кылычтын адабий тагдыры.

Молдо Кылычтын адабий тагдыры ушунчалык татаал экен, ал айрыкча кыркынчы жылдардын аяк ченинен баштап, кескин түрдө кайчылашкан эки топтун ортосунда калды. Кеп төркүнү ачыгыраак болсун үчүн ошол мезгил жөнүндө токтололу.

Акындын чыгармачылыгы боюнча кыркынчы жылдарда эле удаа-удaa эки кандидаттык диссертация, «Молдо Кылычтын тили» (Кыргыз жазмасынын тарыхынан) деген темада Жапар Шүкүровдун жана Молдо

Кылычтын чыгармачылыгы боюнча Тазабек Саманчиндин диссертациялары жакталат. Көрүнүп тургандай, биринчиси тил илими, экинчиси адабият илими боюнча. Эгерде филология илиминин Кыргызстандагы ошол учурдагы абалына көз чаптырсак, бул эки илимий эмгек тең өз учурунун эң бийик ийгилиги экени эч кандай күмөн туудурбайт.

Т.Саманчиндин эмгеги («Кылыч - жазуучу акын», Кыргызмамбас, 1948) азыр да өзүнүн мазмундуулугу жана адабий иликтөөчүлүк жөндөмү менен кыргыз филологиясынын эң биринчи үлгүлөрүнө жатат. Мындан тышкары, бул диссертациялар филология боюнча кыргыз адамы тарабынан корголгон эң биринчи диссертациялар болчу. Башкача айтканда, Молдо Кылычтын чыгармачылыгына арналган изилдөөлөр, бул кыргыз филология илиминин жаралышындагы жана калыптанышындагы төл башылардан.

Баарынан да маанилүүсү Молдо Кылычтын чыгармаларын илимий жактан изилдөө менен бирге, акындын поэзиясын жарыялоо иши колго алына баштайт. Мына ушул учурда Т.Саманчин даярдоосу жана кеңири кириш сөзү менен Молдо Кылычтын тандалма чыгармалары жарыкка чыгат (Фрунзе, Кыргызмамбас, 1946-жылы). Бул китеп чындай келгенде акындын (эгерде 1925-ж. Москвада, Б.Солтоноев түзгөн «Тамсилдер» деген жыйнакка кирген М.Кылычтын «Канаттуулар» поэмасын 1911-ж. Казанда чыккан «Зилзала» поэмасын эсепке албаганда) толугураак түрдө чыккан биринчи жыйнагы. Китепке акындын беш гана чыгармасы, атап айтканда «Чүй баяны», «Канаттуулар», «Бүркүттүн тою», «Буудайык», «Зар заман» поэмалары гана киргизилген.

Молдо Кылычтын биринчи жыйнагы жарыкка чыккан жылы, башкача айтканда 1946-жылы ЦК ВКП (б)нин «Ленинград» жана «Звезда» журналдары жөнүндөгү чуулгандуу токтому жарыяланды. Бүткүл союз боюнча идеологиялык чабуул башталып, кыргыз маданиятына да келип жетти. Ал турмак агын кара, карасын ак кылып «чаң» салып өттү. Дал ушундай кыйраткыч, талкалагыч макалалардын арасынан: Ж.Самаганов,

Г.Нуров, П.Балтин «Т.Саманчиндин эмгектериндеги буржуазиялык-улутчулдук жана космополитизмдин рецидивдери» («Советская Киргизия, 1949, 10-апрель»), Ж.Самаганов, Г.Нуров, П.Балтин, Д.Бердибеков «Окумуштуу диссертациянын авторунун улутчулдук көнүгүүлөрү» («Советская Киргизия, 1950, 10-апрель»).

Эки макалада тең авторлордун максаты бирөө гана, кантип болсо да Молдо Кылыч жөнүндө жазылган эмгектерди каралоо, жөн гана каралоо эмес «буржуазиячыл-улутчул», «космополитизм» өңдөнгөн мезгилдин эң коркунучтуу өкүм түшүнүктөрү менен саясий жагынан айыптоо. Саясий куугунтуктун күчү ошончолук экен, Молдо Кылычтын адабий мурасы өзүнөн өзү четке кагылып, эми анын «Молдо Кылыч» деген аты эле өзүнчө бир коркунучтуу куралга айланды, тагыраак айтканда, Молдо Кылычка карата болгон мамиле коомдук илимдерде, адабий практикада, дегеле саясий турмушта ар кимдердин идеялык позициясын аныктаган каргашалуу чен-өлчөмгө айланды.

Борбордук Комитеттин «Ленинград» жана «Звезда» журналы жөнүндөгү токтомунун кесепетинен Молдо Кылычтын чыгармаларын эң биринчи жарыялап, эң биринчи изилдеген Тазабек Саманчин, элдик эпоско, элдик поэзияга көптөгөн эмгек сиңирген Т.Байжиев, З.Бектенов репрессияга алынды, Ж.Шүкүров кызматынан куулуп, өмүрүнүн акырына чейин куугунтукта жүрдү. Ошентип, кичине кыргыздын жаңыдан калыптанып, түптөнүп келаткан филологиялык дагы бир муунуна баш көтөргүс сокку урулду. КПССтин XX съездинде Н.С.Хрущевдун жеке адамга сыйынуу жөнүндөгү белгилүү докладынан кийин идеологиялык турмушка «жазгы баар» келе баштады. Дал ошол учурда Молдо Кылычтын мурасы жөнүндөгү маселе кайрадан козголуп, П.Никитич, А.Токомбаев, К.Юдахин биргелешип жазган «Унутулган байлык» (Литературная газета, 21 июль, 1956) деген макала жарыяланды.

Бул макалада авторлор Молдо Кылычтын адабий мурасына болгон жаңыча көз карашты сунуш этишти, анын чыгармачылыгындагы карама-каршылыктарды тарыхый доордун өзгөчөлүктөрү менен түшүндүрүүгө аракеттеништи, кандай болсо да жазма адабияттын башталышына кайрадан кайрылууну зарыл деп табышты. Бирок бул көпкө созулган жок. Философ А.Алтымышбаевдин «Орто Азиядагы адамдардын аң-сезиминдеги өткөндүн айрым калдыктары жана аны менен күрөшүүдө социалисттик маданияттын ролу»(Кыргыз илимдер академиясы, Фрунзе, 1956) деген монографиясы чыкты.

Монографиянын автору адабиятчы М.Богданова менен болгон талашында төмөнкүдөй чечкиндүү эле жыйынтыкка келет: «Биздин көз карашыбызча Молдо Кылычтын чыгармачылыгында М.И. Богданова айткандай бирин-бири жокко чыгаруучу эки тенденция, реакциячыл жана демократтык, дегеле жок. Кылычтын чыгармаларын мындайча жиктөө, бөлүштүрүү акындын реакциячыл жана консервативдик көз караштарын атайы жымсалдап жумшартууга ойлонуп табылган аракет. Чынында Молдо Кылычтын чыгармаларында бир гана тенденция бар, чирип жоголуп бараткан патриархалдык-феодалдык түзүлүштү жактоо жана коргоо тенденциясы гана бар. Молдо Кылычтын чыгармаларынын идеялык мазмуну - бул жалпы жонунан, өлүп жоголуп бараткан феодалдык түзүлүштүн мундуу обону».

Молдо Кылычтын адабий мурасы туш келген тагдырды, анын тегерегиндеги көп түйшүктүү, көп драмалуу (а балким трагедиялуу) кайчылаштардын, кагылышкан кырдаалдардын үстүртөн гана көрүнүшүнө токтолуп өттүк. Кыскасы, Молдо Кылычтын адабий мурасын эң биринчи илимий системалуу түрдө жарыялоо жана изилдөө (адабият жагынан) иши Тазабек Саманчинге тиешелүү.

Т.Саманчиндин «Молдо Кылыч» (Иргелген казалдар) деген китебине жазылган кириш сөзү өзүнүн профессионалдык аткарылышы боюнча (40-

жылдарда жазылганына карабастан) азыркы талапка да жооп бергендей деңгээлде болгондуктан, анын үстүнө бул эмгек өзүнүн филологиялык жагынан да, агартуучулук, аңдап билүү жагынан да бир кыйла мааниси бар экени талашсыз.

Ар бир элдин тагдырында түбөлүк маанисин сактаган кандайдыр бир бурулуш окуялар болот. Кыргыз элинин тагдырындагы ушундай учурдун бири, бул XIX кылымда кыргыз-орус элинин ортосундагы байланыштын башталышы. Тилекке каршы кыргыз элинин тагдырындагы бул эң маанилүү этап тарыхый жагынан тарыхый документтердин негизинде жеткире иликтенип, далилдүү аныктама бериле элек. Маселен, мурдараак бул окуя тарыхчылар тарабынан «Россияга кошулуу» деп келинсе, кийинчерээк жаңыча түшүнүк менен «Россиянын составына кирүү» деп мүнөздөлө баштады. Анан дагы контекстке жараша «өз ыктыяры», «өз эрки» деген аныктаманы кошуп коюшат. Айтор, кандай болсо да, мейли ал «кирүүбү», же «кошулуубу», «өз ыктыяры» мененби, же башкачабы, деги аныктамалар канчалык деңгээлде тарыхый чындыкка дал келет, маселенин түйүнү ушунда. Бир нерсени ачык эле айтса болот, терминдердин маанисиндеги акценттик кубулуштун өзүнөн эле авторитардык бийлик менен административдик-бюрократтык доордун жасалмалуу шарапаттарынын илеби согуп турат.

XIX кылымда кыргыз-орус элинин ортосундагы байланыштын реалдуу окуяларын бурмалабай, же болбосо азыркы күндүн конъюнктуралык кызыкчылыктарына ылайыкташтырып жасалмалабай, тарыхый чындык кандай болсо, дал ошондой калыбына келтирүү учурдун эң биринчи зарылдыгы. Кандай шартта, кандай кырдаалда өтпөсүн бул процесс кыргыз менен орус адамынын биринчи кездешүүсү телегейи тегиз, торколуу тойдогудай болгон эмес, ар бир конкреттүү учурдун не бир драмалык кырдаалдар болгону табийгы иш. Бир эле жагдайды эске алалы. Чынында да эки башка тил, эки башка дил, эки башка салт, эки башка диний ишенимдин бири-бирин түшүнүүсү, бири-бирине үйрөнүп көнүгүшү, бул даяр түрүндө

анчейин колго түшө калчу нерсе эмес. Ал акырындык менен калыптанып, жетиле турган диалектикалык татаал процесс. Жөнөкөй эле турмуш-тиричиликтеги психологиялык жагдайларга чейин көз жуумп коюп, социалдык, коомдук, маданий, салтык кездешүүлөрдүн бардыгын тең сыдыргыга салгандай, «улуу достуктун» жасалгалуу төрүндөй, салтанаттуу майрамдай сүрөттөп, аныктап келгенбиз. Көрсө, тарыхый окуяны шөкөттөп жасалгалоо, үстүртөн утурумдук саясаттын кызыкчылыгынан кароо акырында барып-келип тарыхый чындыктын түпкү маанисин төмөндөтүп, ал гана эмес, келечек өнүгүш ыраатына олуттуу салакасын тийгизип, орчундуу тоскоолдуктар түзөт экен. Демек, өткөндөгү тарыхка, тарыхый мураска реалдуу көз жүгүртүп, реалдуу баасын бериш ар бир муундун милдети жана укугу.

Мына ушул ыңгайдан туруп көз жүгүрткөндө, Молдо Кылычтын чыгармачылыгына байланыштуу татаал түйүндөр бир четинен чечилип, андагы не бир терең катмарлар ачыла баштайт. Бул үчүн адегенде Молдо Кылыч кандай доордо, кандай учурда адабий майданга келди, анын турмушка, дүйнөгө болгон көз карашы кандай кырдаалда, кандай тарыхый шарттарда калыптанды деген сыяктуу суроолордун түрмөгүнө жалпы сомосунан болсо да жооп берүүгө туура келет. Ушулардын ичинен эки учурду эң маанилүү деп эсептесе болот. Биринчиси, Молдо Кылычтын өмүрү жана чыгармачылыгы кыргыз менен орус элинин ортосундагы карым-катыш өркүндөп, күчөп турган мезгилде, ошонун натыйжасында кыргыз элинин турмушунда, салтында, үрп-адатында, жалпы эле маданиятында айрым өзгөрүштөр байкалып, андан аркы келечеги да көрүнө баштаган мезгилде өттү. Мындай тарыхый бурулуш учур акындын чыгармасында кандай болсо да чагылбай коймок эмес. Экинчиси, Молдо Кылыч кыргыз жергесиндеги атактуу адамдардын биринин үй-бүлөсүндө төрөлүп, кийин чоңойгондо диний мектептерден кат-сабатын ачып, диний китептер менен, ошонун ичинде чыгыштын поэтикалык чыгармалары менен да таанышууга

мүмкүнчүлүк алган. Мына ушул кырдаалда китепти, жазуунун реалдуу турмушу менен таанышуу, анын артыкчылыктарын көрүү, сезүү поэзияга шыктуу жаш адамдын жаңыча жолго - мурдагыдай колго комуз алып, үн кошуп оозеки төкмөлүккө эмес - кагазга түшүрүп жазуу жолуна өтүүгө түрткү берген.

Ошентип, XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыз маданиятынын майданына Шамыркан уулу Кылыч деген келип кошулду. Бул адамдын чыгармачылыгы жогоруда айтылгандай өзгөчө башталды да өзгөчө өнүктү. Ошондуктан адабий тагдыры да өзгөчө болду. Бирок мурдатан кабыл алынган эреже боюнча биз Молдо Кылычты ушу күнгө чейин Бай уулу Калыгул (1785-1855), Буйлаш уулу Арстанбек (1840-1882) баштаган «Замана» адабиятынын улантуучусу жана өкүлү катарында гана карап, ал эми «Замана» адабиятын болсо, түздөн-түз Токтогул менен Тоголок Молдонун карама-каршысындагы бүтүндөй реакциячыл багыт катарында мүнөздөп келишкен.

Молдо Кылычтын адабий мурасы, өзүнүн көркөмдүк системасы, жанрдык жана тематикалык ар түрдүүлүгү, койгон маселеси, сүрөттөгөн окуясы, ал турмак, ыр табияты боюнча «Замана» адабиятынан айырмаланып турат. Мындан да курчутуп айтсак, анын традициялуу чен-өлчөмүнө дегеле туура келбейт, сыйбайт. Бир гана «Зар заманды» жазганы болбосо, Молдо Кылыч өзүнүн чыгармачылыгы менен кыргыз сөз искусствосунда жаңы багыт ачкандардын бири.

«Замана» адабиятынын улуу өкүлдөрү Калыгулдан жана Арстанбектен анын эң биринчи айырмачылыгы - ал өз чыгармаларын өткөндөгүдөй оозеки түрүндө эмес, кагаз бетинде жараткан. Акындын бир да кол жазмасы сакталып калбаганына карабастан, кол жазма адабиятын баштоого жана өркүндөштүрүүгө зор демилге, шык менен киришкенине, жазуу иши анын кесибине айланганына, анын 1911-жылы Казанда жарык көргөн «Зилзала» поэмасы талашсыз далил. Кандай болсо да, акын дүйнөгө, турмушка карата

болгон поэтикалык мамилесин жазуу түрүндө билдирүүнү өзүнүн зарыл милдети катарында караган болуу керек. Бирок коомдук турмуштун шартына жараша, басма ишинин, жазма салттын өнүкпөгөнүнө байланыштуу Молдо Кылычтын бүтүндөй аракети, демилгеси жекече гана көрүнүш бойдон кала берди, кол жазма өнөрү китептик маданияттын деңгээлине көтөрүлө албады. Кыргыз турмушунун ал кездеги тарыхый шартында андай боло да алмак эмес. Мында Кылычтын жеке күнөөсү жок. Бирок, Кылычтын жекече акындык трагедиясы бар: анын өз колу менен жазылган нукура кол жазмасы сакталбай калды. Мунун эң биринчи себеби, кол жазманы сактоо, аны жеке адамдын мүлкү катарында эмес, жалпы улуттук маданий байлык даражасында кароо көз карашы, кол жазманы өзүнчө адабияттын, манускрипт адабиятынын башталыш түрү катарында кароо көз карашы өнүгүп жетпегенине байланыштуу.

Молдо Кылычтын кол жазмасы, бул чындыгында да кыргыз көркөм сөз искусствосундагы жаңы багыттын башталышы, кол жазма адабиятынын башталышы болчу. Акындын чыгармалары бир нече варианттарда бизге келип жетиши, бул манускрипттик адабияттын бирден-бир белгиси. Анткени акындын чыгармалары өз учурунда ар түрдүү көчүрмөлөрдө эл арасында кеңири эле тараган. Маселен, Тазабек Саманчиндин билдирүүсү боюнча Молдо Кылычтын чыгармаларын көчүрүп, тараткандардын бири көрүнүктүү жазгыч акын Ысак Шайбеков болгон. Кийинчерээк, Молдо Кылычтын чыгармаларын жазып калтыруу, жарыялоо ишине Белек Солтоноев, Эшеналы Арабаев сыяктуу өз заманынын билимдүү адамдары, агартуучу ишмерлери бел байлап, катышканынын өзү эле акындын кол жазмасы эл арасында канчалык таанымал, белгилүү экенин ырастайт.

II. Бөлүм: Молдо Кылычтын чыгармачылыгы

1. М.Кылычтын поэзиясы

Молдо Кылыч өзүнүн поэзиясы менен кыргыз сөз өнөрүндө (оозеки түрдө өнүгүп келген) жаңы багыт ача баштаганы, анын чыгармаларынын жалпы тематикасынан эле («Кол казалы», «Чүй баяны», «Зилзала», «Канаттуу» ж.б.) ачык сезилет. Бул казалдарда (Т.Саманчиндин жанрдык аныктамасы) жазма адабияттын салты, түрү, ыр формасы, оозеки поэзияга салыштырып караганда, кадимкидей эле айырмаланып турат. Бирок, бул али биз түшүнгөн толук маанидеги жазма адабият эмес. Ал үчүн өнүккөн адабий салт жетишпейт, жекече кесипчиликтин өнөр каражаттары жетишпейт. Ал гана эмес, Молдо Кылычтын чыгармаларында жазма адабий башталмалар менен бирге кадимки эле салттуу импровизациялык поэзия эриш-аркак жашайт деп айтсак да болот. Молдо Кылыч өзүнүн казалдарын жаратууда көркөм жалпылаштыруу, иргөө, оңдоп редакциялоо сыяктуу жазма адабиятка мүнөздүү болгон чыгармачылык даражага жете алган жок. Ал өзүнүн сезимин, жүрөгүн өйүгөн коомдук маселелерди, турмуштук окуяларды, жаратылыштык көрүнүштөрдү кандай көрүп, кандай түшүнсө, дал ошондой кагазга түшүрүүгө аракеттенген. Ошондуктан анын поэзиясында көркөмдүк солгундук да, биринчи эле «оозго» келип, кагазга түшүрүлгөн импровизация (төкмөчүлүк) да көп эле учурайт. Анын үстүнө Молдо Кылычтын чыгармалары, «Зилзаладан» башкасы, өз колу менен жеткен жок, башкалардын көчүрмөсү аркылуу жашап калды. Азыркы окурман акын жазгычтын чыгармаларын окуганда мына ушулардын баарын эске алуу зарыл.

Молдо Кылыч эмне жөнүндө жазган, кандай маселе аны көбүнчө кызыктырган, эмнеге көбүрөөк көңүл бөлгөн? Эгерде акындын казалдарын абайлап карап көрсөк, аны эң ириде кызыктырган, акындын шыгын ойготкон тема кыргыз жери, кыргыз жеринин жаратылышы экенин байкайбыз. Балким, Молдо Кылычка чейин, андан кийин да кыргыз жеринде өскөн чөп-чардан

тартып, кыбырап жашаган жан-жаныбарларга чейин бирден эсептеп, натуралдык түрүнөн баштап, көркөм сүрөтүнө чейин кеңири панорамасын жараткан бир дагы акын болгон эместир. Маселен «Керме-Тоо», «Жинди суу», «Чүй баяны» казалдарындагы жөнөкөй эле аталып чыккан өсүмдүктөрдүн, жан-жаныбарлардын, куштардын аттарынын өзү эле кыргыз жеринин табиятын таанып-билүүдө канчалык агартуучулук мааниси бар. Бирок бул анчейин гана эмпирика, же жөн эле санат эмес, көп учурларда табияттын даана тартылган пластикалык сүрөтү.

Желе тартып каркыра

Чубай учкан чуркурап,

Катарланган туруна

Асман менен зыркырап,

Ак шумкарды көргөндө

Быт-чыт болгон дыркырап... («Керме тоо»)

Эгерде «Керме тоо», «Жинди суу» казалдарында акын айрыкча жаратылыш көрүнүштөрүнө басым койсо, «Чүй баянында» социалдык мотив пайда боло баштайт. Молдо Кылыч Чүй жергесиндеги коомдук турмуштагы өзгөрүштөрдү, «жылкы бакчу жерге» «кала орногонун» айтат, кеңири түрдө Токмок базарынын сырткы көрүнүшүн, ар түркүн улут адамдарын, орус, дунган, ногой адамдарын сүрөттөйт.

Көрүп турсаң Токмокту,

Күнүгө базар бакылдап,

Уста дүкөн бир тарап,

Узанып жатат чакылдап,

Дубаналар, каландар

«Амийин» деп кол жайып

Көчөдө жүрөт какылдап.

Дунганы жүрөт чакырып,

Чырпыктан челек асынып...

Араласаң Токмокту

Ак сарайлуу тамы бар,

Салтанаттуу жасанган

Сарт, ногойдун байы бар. («Чүй баяны»)

Молдо Кылычты, алыскы Тянь-Шань тоолорунан келген акынды, шаардын көрүнүшү, дүкөндөр, устаканалар, бөтөнчө базардагы элдин жыйылышы таң калтырат, акын алардын бирин калтырбай кагазга түшүрүүгө аракеттенет. Алардын ар бири жөнүндө кабарлоону зарыл деп эсептейт. Мына ошолордун ичинде акын үчүн эң башкысы, эң түйүндүүсү орус адамы. Ошентип, «Чүй баянында» Молдо Кылычтын орус адамына болгон карама-каршылуу мамилеси эң биринчи иретте ачыла баштайт. Бир жагынан, орус адамы «чочко-доңуз» бакан, дини башка «капыр» катарында көрүнүп, көңүлүнө жакпайт, ал эми ошол эле учурда, экинчи жагынан «болуш коюп, бий шайлап» элге жаңы тартип киргизгени, эгин эгип, мал баканы, базары, дүкөнү, араба менен чакасы, айтор орус адамынын жашоо шарты акынды таң калтырат, кубантат. Молдо Кылыч мунун баарын Чүй жерине келген жаңылык катарында сезет, ошондой мааниде түп нусканы айныбай сүрөттөйт.

Бирок «Чүй баяны» социалдык-турмуш жөнүндө атайы кеңири жазылган поэма эмес. Анын негизги мазмунун, барып-келип, Чүй жеринин жаратылышы түзөт. Молдо Кылыч сүрөттөгөн Чүй, бул өзүнчө бир ажайып дүйнө: мандалак, ышкын, сарымсак, балтыркан, балжууран, козу кулак,

кымыздык, адырашман, ат кулак, айтор эмне деген өсүмдүктөр, ошондой эле казалда эмне деген тал-жыгачтар, жан-жаныбарлар, канаттуу-куштар сүрөттөлбөйт. Бир нерсеге, бир жагдайга таң калбай коюшка болбойт, ушунчалык өсүмдүктөрдүн, жан-жаныбарлардын, канаттуу куштардын атын кайдан билет, алардын ар бирин кантип ажыратып тааныйт, бул бир жагы болсо, экинчи жагынан акын жөн эле тизмелебейт, ар бир көрүнүшкө так, кыска мүнөздөмө, сүрөттөмө берет, натыйжада Чүй талаасынын жана тоосунун табияты, адам колу тийе элек, бүлдүрүп буза элек, өзүнчө бир толукшуп, толуп турган бир сонун учуру менен көзгө элестейт.

Кыскасы, өз учурунда Кылычтын чыгармаларынын ичинен «Зар заман», «Канаттуулар», «Чүй баяны», «Зилзала», эл арасына кенен таралган. Булардан башка да бир кыйла казал, ыр, пародия-какшыктарды жазган. Маселен, «Уй казал», «Кол казал», «Кара Кочкор», «Эркинтоо», «Байтайлак», «Жинди суу», «Кыз жигит», «Садырбай» деген казалдарды жана бир кыйла майда какшыктарды жазган. Булардын көпчүлүгү азыр да болсо эл арасында айтылууда. Булар да көркөмдүк жана тарихий-адабий мааниси жагынан анын ири казалдарынан кем бааланбайт.

Кылыч өз чыгармаларын «казал» деп атап, бул сыяктуу чыгармалар жазуунун жолун ошол эски мусулман жазуучуларынан үлгү алган.

Кылыч өткөн доордогу эзилген кыргыз элинин эркиндигин көксөп ырдоо менен бирге, анын поэзиясына жалпы адамгерчилик темасы негиз болгон. Ал адилеттикти, адамгерчиликти ырдаган. Баатырдык, эрдик, өнөрпоздук, жарамдуулук сыяктуу адамдын артык сапаттарын жогору көтөргөн.

Кылычтын поэзиясы кыргыз элинин адабий казынасынын эң жогорку кенчтердин бири катарында орун алат.

II. 2. М.Кылычтын “Канаттуу”, “Бүркүттүн тою”, “Буудайык” ,

“Зар заман”, “Зилзала” аттуу чыгармалары

“Канаттуу” деген атайын казалдын жазылышы да таң каларлык. Молдо Кылычтын адабий мурасы туурасындагы 1956-жылы өткөн атайы илимий конференцияда М.О.Ауэзов өзүнүн сөзүндө “Канаттуу” казалына атайы токтолуп, “мындай чыгарма менен кандай гана адабият болбосун сыймыктана алат” деп айтканы бар. Көрсө, даанышман жазуучу бекеринен айткан эмес экен. Чынында эле бул чыгарма өзүнүн курулушу жана сүрөттөө ыңгайы боюнча өтө оригиналдуу чыгармалардын катарында турат. Биз муну ашырбай эле кыргыз жеринин куштары жөнүндөгү өзүнчө бир поэтикалык ориентология деп айтар элек. Молдо Кылыч өзүнүн жаратылышынан табиятка сугу түшүп, көргөнүн, укканын жаза кетирбеген, көз карашы таамай, курч, өтө сергек, баамчыл киши болгон. Ошонун эсебинен ал ар бир кушту, өңү-түсүнө, “иштер”ишине, “кылык-жоругуна” чейин сүрөттөп, ар биринин жекече “портретин” тартат.

Кыз баладай кыпыйтып

Кыргыйга такса жагоону,

Аппак болот кебездей

Ак шумкардын саңоору

Алып түшөр тоодакты

Алгыр куштун кырааны,

Илбесинди куткарбас

Туйгун куштун чырагы.¹⁰ (“Канаттуулар”)

¹⁰ Мурас. Молдо Кылыч. Казалдар. - Ф., «Адабият» басмасы. 1991. 20-б.

Ушул чыгармага байланыштуу айта кетчү дагы бир учур бар: Молдо Кылыч казал түрүн жаратууда, түпкүрдөн, ичкериден стихиялуу түрдө жазма адабияттын көркөм закондорун ача баштайт, аны тикеден-тике жүзөгө ашыра баштайт. Маселен, “Канаттуу” казалы композициялык башталышы жана аякталышы бар өзүнчө бир бүтүн курулуш катарында таасир калтырат. Акын, адегенде, “сөз килитин ачарда”, “жазбай аткан мергенди”, “өрмөк соккон аялды”, “алтын, күмүш иштеген” зергерди аябай жеткире даңазалайт, ошондой эле канаттуу куштар жөнүндөгү өзүнүн “ишин” да өз “кароолун” көздөгөн ыйык кесип катарында эсептейт. Чыгарманын акырында өмүрдүн өтүп баратканына, баштан далай “чалалык” кеткенине катуу өкүнөт да, Молдо Кылыч мындайча жыйынтыкка келет:

Дагы жазам чөпчарды

Санат кылып чыгарып.

Азырынча басамын

Сөз аягын мен карып.

Кече берсе кечүүнү

Чалчык болот булганып...¹¹

Келтирилген ыр саптарынан акындын сөзгө, болгондо да, поэтикалык сөзгө болгон мамилеси ачыкка чыга баштайт, башкача айтканда акындын эстетикалык табити дааналана баштайт. Кечүүнү кайра-кайра кече берсе “чалчык” болгон сыңары, сөздү кайталай, опсуз узарта берүү, оозго келгенди кагазга түшүрө берүү да ошондой жыйынтыкка алып келет. Бул көркөм сөзгө карата болгон жаңыча мамиле, маселен, төкмө акындар канча айта берсе, күү менен, ошон менен жуурулушуп билинбей калса, ал эми кагазга түшкөн сөз ордунда эмес болсо, оркоюп бөлүнүп калганын таамай көргөн, сезген жаңыча мамиле.

¹¹ Ошондо. 20-бет.

Молдо Кылыч “Канаттууну” бүтүп жатып эле “Бүркүт тоюн жазайын” деп убада берет. Ушуга караганда “Бүркүттүн тою” удаа эле жазылган болуу керек. Акын кыргыз жаратылышындагы куштардын “турмушун” аябай жакшы билгени, ага кандайдыр бир кокустан эмес, учур-учуру менен эмес, ички зарылдыктан улам такай кайрылып, өзүнүн төл максаттарынын бирине айландырганы дал ушул казалдан да ачык көрүнөт. “Бүркүттүн тою” баштан-аяк бүткөн аллегория эмес, ошондой эле тамсил да эмес. Анда, каймана маани жана тамсилдик сюжет бар экенине карабастан... Бул казал баарынан мурда афористтик так, таамай мүнөздөмөлөр менен тыгыз иштелип, ар бир куштун жекече “сыпаты”, “мүнөзү”, “кылык-жоругу” даана сүрөттөлгөн портреттик панорама. Маселен, бир куштун “портретин” тартуу үчүн кээде бир гана аныктама толук жетишерлик.

Чечен болду булбулу,

Торгой болду молдосу,

Кекилик ашкан жоргосу,

Үпүп болду жолдошу.

Эшен болду күкүгү

Сопу болду үкүсү,

Күйкө болду бийчиси

Жөргөмүш болду дарчысы.¹² (“Бүркүттүн тою”)

Ар бир мүнөздөмөнүн, аныктаманын ар жагында катылган аллегориялык маани бар, бирок бул адам турмушун сүрөттөөгө карата болгон аракет эмес, тескерисинче, адамдын жүрүш-турушу, турмуш-тиричилиги аркылуу “канаттуулар дүйнөсүн” ачуу. Айрыкча ушундай көркөмдүк максат

¹² Ошондо. 21-б.

“казан асуу”, “балбан күрөш”, “ат чабыш” сыяктуу эпизоддордо кескин сезилет.

Бул поэма жөнүндө өз учурунда Тазабек Саманчин мындайча жазган экен: “Бүркүттүн тою” - бай-манаптардын берген той-аштарынын калың букара элге келтирген жабырчылыгына тамсил түрүндө көрсөткөн аллегориялык-сатиралык поэма. Бул поэмада ошол учурдагы элди эзип келген бай-манап, бий-болуш, кожо-молдолордун ырайымсыз сапаттары жана алардын уруучулук-феодалдык башкаруу жолдору өтө кылдаттык менен көрсөтүлгөн”.¹³ “Бүркүттүн тою” казалына ушундайча мүнөздөмө беришке Т.Саманчиндин өзүнчө негизи бар эле. Баарынан мурда кандай гана чыгарма болбосун, сөзсүз түрдө социалдык-коомдук турмуштун тикедентике чагылышын көрүү ал мезгилдин адабий таануу илимине өтө мүнөздүү болчу. А чынына келгенде Молдо Кылыч бай-манаптардын той өткөрүү каадасын келекелеп, сындап жатпаса деле керек, анын тек гана ошол өзү жакшы билген каада-салттарды, жөрөлгөлөрдү куштар дүйнөсүнө “көчүрүп” келип, канаттуулардын жекече айырмачылыктарын сүрөттөөнү максат эткен болуу керек. Поэманын мына ушул өзгөчөлүгүн байкоо үчүн анын жыйынтык бөлүмүнө көз жүгүртүү жетишерлик. Маселен “күлүктөргө” он байге сайылат. “Баш байгеси куу”, андан ары улам кичирейип отуруп, эң соңкусу “чычкан” болот. Дал ушул эле градация-тартип күлүк жарышта да толук сакталып, эң биринчи болуп “карчыга кыраан”, онунчу юолуп “күйкө” келет. Акын “байгени” гана эмес, “жеңип алуучуларды” да ушул градациядан өткөрөт, “карчыга кыранга” - “куу”, “күйкөгө” - “чычкан” тийет. Байкалып тургандай градация жөн жерден эмес, куштардын табиятына жараша келип чыгат.

Молдо Кылыч чыгармачылыгында “Буудайык” аттуу поэма өзүнчө бөлүнүп, айырмаланып турат. Бул чыгарма өзүнүн көркөмдүк табияты боюнча элдик сюжеттин негизинде жазылганы талашсыз. Ал адегенде

¹³ Т.Саманчин. «Кылыч - жазуучу акын». Ф., Кыргызмамбас, 1948, 64-65-66.

Койлуу Түкөлөй деген карыянын (Б.Данияр уулунун кабары боюнча) оозунан жазылып алынган да, Молдо Кылычтын 1925-жылы жарыкка чыккан “Канаттуу” деген китебине киргизилген. Түзүүчү тарабынан бул поэма кандай негизде Молдо Кылычтын жыйнагына киргизилгени азырынча белгисиз. Бирок бир нерсени божомол түрүндө айтса болот. Кантсе да Молдо Кылыч чыгармачылыгы жагынан көбүнчө жан-жаныбар, өсүмдүктөр, канаттуулар дүйнөсүнө жакын болгондуктан, акындын Буудайык жөнүндөгү мифологиялык сюжетке кайрылганы, анын өзүнүн поэтикалык ыңгайына жараша иштеп чыкканы талашсыз болуу керек.

Куш төрөсү Буудайык жөнүндөгү мифологиялык сюжет баарынан мурда адам менен жаратылыштын ортосундагы табийгы биримдикти, илгертен келаткан мийзамченемдүүлүктү сүрөттөйт. Жаратылыш мийзамын бузуу, ага зордук-зомбулук көрсөтүү, табийгы эркинен ажыратуу, акыры келип, адам турмушунун трагедиясына алып келет. Буудайыкты тапка келтирүү, башкача айтканда аны каалагандай “пайдалануу” үчүн саятчы өз өмүрүн кыйыш керек. Бир эмес, эки саятчынын өмүрү кыйылат. Бирок баари бир, буудайык бүт бойдон багынып бербейт, адам зордугуна көнбөйт. Тектирдеги текени терип алган, куюлушта кулжаны кууп алган буудайык “алтымыш айры ак бугуга” сала бергенде, аны алуудан баш тартат, анткени куш төрөсү жаратылыштын дагы бир төрөсүнө каршы барбайт.

- Анан куш төрөсү буудайык

Алтындан боосун тытты ошол

Айды карап сызды ошол.

Күмүштөн боосун тытты ошол

Күндү карап сызды ошол. (“Буудайык”)

Адам канча ирет өз өмүрүнөн кечпесин, баары бир, жаратылыш мийзамын бузууга, же ошол мийзамга каршы турууга мүмкүн эмес,

жаратылыш өзүнүн табийгы абалында жашоого тийиш - поэмадан ушундай корутунду чыгат.

Кыргыз элинин оозеки поэзиясында, “Кожо жаш” эпосу баш болгон жаратылыш турмушун түшүндүрүүгө, анын кеңири сүрөтүн тартууга болгон укмуш демилгелер бар. Ошолордун арасында сөзсүз “Буудайык” поэмасынын да өз орду бар. Балким, бул чыгарманы Молдо Кылычтын төл чыгармасы катарында кароого азырынча болбос. Ошондой болсо дагы бул элдик сюжетти кагазга айландырууда канаттуулар дүйнөсүн мыкты билген Молдо Кылычтын түздөн-түз тийешеси бар экенине шек кылууга болбойт.

Молдо Кылычтын адабий тагдырында айрыкча мааниге ээ болгон жана өз “ишин” жасаган чыгармалардын бири “Зар заман” казалы. Бул чыгарма өзүнүн тематикасы, мазмуну боюнча Калыгулдун “Акыр заман”, Арстанбектин “Тар заман” поэмаларын улайт. Бирок, улап гана чектелбейт, традициялуу мотивдерди андан ары тереңдетет, кеңитет, ал эми кээ бир коомдук-турмуштук көрүнүштөрдү сүрөттөө жагынан жаңы сапаттык баскычка көтөрүлөт. “Зар заман” казалына кандай маани бергени Молдо Кылычтын төмөнкү сөздөрүнөн эле байкалат:

Молдо Кылыч мен атым,

Болжолу жок санатым.

Айта берсем сабаган,

Ак шумкардай канатым.

Окуп көргөн молдолор,

Өчүрө көр калатын.

Жакшы окуп карасаң,

Оюңдагы сөзүңдүн

Баарын мындан табасың. ¹⁴(“Зар заман”)

Буга чейин бир дагы чыгармасында Молдо Кылыч “оюндагы сөзүндүн баарын мындан табасың” деген сыяктуу максаттарды айтпайт, андай милдетти алдын-ала өз мойнуна жүктөбөйт, тескерисинче, эмне жөнүндө сөз болорун конкреттүү түрдө чектеп коёт. Демек мына ушуга караганда “Зар заман” казалында акын өз доору, мезгили жөнүндө ой жүгүртүү жүргүзүп, кыргыз турмушунун кеңири сүрөтүн тартууну көздөгөн. Ырасында эле, Молдо Кылыч бул казалында кыргыз турмушунун көп түрдүү түйшүктүү, катаал жактарын санат түрүндөгү ырга кошуп, сүрөттөп чыккан. Азыркы окуучу бул казалдан дин жөнүндөгү, өткөн турмуш, өз учуру, келечек мезгил жөнүндөгү, адамдардын жүрүм-туруму, жөрөлгөлөрү, салт-санаасы жөнүндөгү акындын ой жорутуусун табат, анын көпчүлүгүнө кошулат, анткени ал накыл сөздөр азыр да өз маанисин коротпой, күнү бүгүнкүдөй жаңыча угулат, кай бирине макул болбойт, кантсе да алар өз күчүн жоготкон, өз мезгилинин, өз учурунун гана керектөөлөрүнө кызмат аткарып, чектелгени сезилип турат. Бирок, кандай болсо да, “Зар заман” бул баарынан мурда акындын кыргыз турмушу, кыргыз тагдыры жөнүндөгү бүтүндөй бир философиялык ой толгоолору, акындын жүрөктөн чыккан муң-зары, күткөн үмүт-тилеги, эртеңки идеалы. Ошондуктан дал ушул чыгармада Молдо Кылычтын көз карашындагы даанышмандык менен тарыхый чектелиш өзүнүн бүткүл карама-каршылыктары менен ачык чагылган.

Молдо Кылыч бул казалында өз доорунун поэтикалык санжырасын жаратып жатып, ошол учурдун эң курч маселеси болгон кыргыз-орус адамынын байланышына кайрылбай коймок эмес. Мына акындын адегендеги мамилеси:

Байыркынын өркүнү

Көчүп турган күн-түнү.

¹⁴ Мурас. Молдо Кылыч. Казалдар. - Ф., «Адабият» басмасы. 1991. 23-б.

Алтын, күмүш абайы

Кыз, келиндин үртүгү.

Кыз, келиндин кийгени

Кызыл жибек кырмызы,

Эмдигини карачы,

Орус алып турагын

Түштү жерге жылдызы. (“Зар заман”)

Көрүнүп тургандай Молдо Кылыч “байыркынын” заманын “эмдигинин” заманына салыштырат, натыйжада өткөнгө соңуркайт, өткөндү даңазалайт, бирок, бул тек гана даңазалоо эмес, “байыркыны” “эмдигиге” карма-каршы коюу. “Жылдызы жерге түшкөн” элди көргөн акындын өкүнүчү, муң-зары даана эле сезилет, акын аны жаап-жашырбайт, ачык эле сыртка чыгарат. Бир мезгилде Молдо Кылыч дал ушундай саптары үчүн “күнөөлөнгөн”, өзү эле эмес, аны изилдеп жазгандар да күнөөлөнгөн. Эгерде бүгүнкү күндүн тарыхый бийиктигинен карап көрсөк, акынды ошол ыр саптары үчүн күнөөлөшкө, “биз көргөндөй көр” , “биз туйгандай туй” деп айтышка болор беле. Тилекке каршы, авторитардык доордо, шал мезгилде дал ошондой талаптардын негизинде Молдо Кылычты өзүнүн тарыхый шартынан, жашаган чөйрөсүнөн ажыратуу негизинде ага жана аны изилдегендерге эч кандай негизи жок айыптар тагылып келбедиби.

“Зар заман” - санат түрүндө жазылган чыгарма . Казалдын бул жанрдык касиети туурасында Т.Саманчин, Б.Юнусалиев мурда эле жазышкан. Демек бул чыгарма өзүнүн түп негизинде санат болсо, ал салт боюнча бир эле учурдун чыгармасы эмес. Ал улам жаңыланып, кубулуп, жаңы тема, идея менен байып, эскиси унутулуп, керектүү зарылдары улам күчөтүлүп, такталып отурат. Т.Саманчин өзүнүн эмгегинде “Зар заманды”

Молдо Кылыч 32 жашында 2898-жылы жаза баштаган деп көрсөтөт. Ошондой болгон күндө да бул казал акындын бир отуруп, баштан-аяк бүтүргөн чыгармасы эмес. Ага акын көп жылдар кайрадан кайрылып турганы талашсыз. Буга ачык далил катарында акындын орус адамына болгон көз карашынын эволюциясын көрсөтүүгө болот. Акын өзүнү казанынын аяк ченинде бул маселе боюнча мындай жыйынтыкка келет:

Орустун кана жазыгы?

Малайга берет акыны,

Падышалуу чиркиндин

Закондун туура жатыгы.

Каратса да жериңди,

Арзан кылды эгинди,

Суруса кыргыз орусту

Тердирет эле коңузду.

Бул ыр саптарынан орус эли жөнүндөгү Молдо Кылычтын көз карашы түп-тамырынан бери өзгөргөнү ачык эле көрүнүп турат. Акын баякыдай жатыркабайт, чочуркабайт, орус адамынын келиши менен акыйкаттык, адилеттик орной баштаганын тайманбай айтат, “каныңды сүлүктөй соргон” жергиликтүү болуштарга караганда “орустун улугу” кайырлуу, калыс болорун белгилейт. Мындай көз карашка Молдо Кылыч көп жылдардан кийин, кыргыз жергесинде жүрүп жаткан коомдук өзгөрүштөрдү өз көзү менен көрүп, түшүнө баштагандан кийин улам жетишти го. Азыр Молдо Кылычтын көз карашындагы тарыхый чектелиш, карама-каршылык жөнүндө гана айтпастан, ар кандай ири адабий инсандын ички руханий дүйнөсүндө боло турган табийгы өркүндөө, эволюция жөнүндө да айтсак негиздүү болот.

1911-жылы Кыргызстанда болгон жер титирөөнү сүрөттөгөн “Зилзала” поэмасы - Молдо Кылычтын “арман күүсү”. Кыргыз элин трагедиялуу кыйроого дуушар кылган бул капсалаңдуу жаратылыштык кырсык Молдо Кылычтын акындык сезимине тийбей койгон эмес. Ал дароо эле, азыркы сөз менен айтканда окуянын кызуу издери менен, “Зилзала” казалын жаратат. Ошол жылы эле ал Казанда басылып чыгат. Эмне үчүн акындын башка чыгармаларына эмес, атап айтканда дал ушул “Зилзала” казалына казандык басма ишмерлеринин көзү түшүп, өтө шашылыш түрдө жарыкка чыгарышты деген суроо туулбай койбойт.

Бул суроого жоопту чыгарманын түпкү мазмунунан издөө керек. Жер титирөөдө элдин кыргынга учурашы эң биринчи иретте акынды ар турдүү ойлорго салбай койгон эмес. Ошондуктан ал адегенде эле бул каргашалуу кырсыктын реалдуу картинасын сүрөттөөнү максат коёт. Бул сүрөттөөлөр “Чүй баянында”, “Канаттууда”, “Бүркүттүн тоюнда”, “Зар заманда” жаратылыш көрүнүштөрү, турмуштук кырдаалдар мүнөздөлгөндөй даана, ачык болбосо да, өз максатына жеткен десек болот. “Зилзала” казалынын ыр көркөмдүгү каалаган чекитке жетпей калыш себептери, биринчиден, акын бул чыгармачын өтө шашылып, жогоруда белгилегендей окуянын кызуу издери менен жараткан, бул акындын түз эле кагазга түшүргөн импровизациясы десек болот, экинчиден, акынды өтө кызыктырган маселе, эң ириде ушул жаратылыштын кырсыгы кайдан келип чыкты, себептери эмнеде деген сыяктуу “жаратылыштын сабагын” түшүндүрүү болгон. Жаратылыштын ушундай кырсыктарын түшүндүрүүдө Молдо Кылыч өзүнүн диний көз караштарынын алкагынан чыга албайт. Ал турмак, “Зар заманда” байкала баштаганы, жер титирөөнүн окуясы акынга аябай оор таасир тийгизгени, ошонун натыйжасында Молдо Кылыч мистикага карай дагы бир кадам шилтегени ачык эле көрүнөт.

Дин мусулман агайын,

Сактагуучу кудайым.

Акыр заман белгиси,
Сизге баян кылайын,
Китептерде сөзү бар,
Ынанбасаң табайын.
Заман андай болмогу,
Жерге бузук толмогу,
Ар сонунду иш чыгар
Мына ушул болжолу. (“Зилзал”)

Жер титирөөнүн алып келген трагедиясын Молдо Кылыч мындан башкача түшүндүрө алмак эмес. Акындан мындан башкача көз карашты, мындан башкача философияны талап этүү тарыхый адилетсиздик болор эле.

КОРУТУНДУ

Мурда түрдүү себептер менен изилденбей келген ырчылардын чыгармаларын изилдөөгө эгемендүүлүктүн (өз алдынчалыктын) шарапаты менен кеңири жол ачылды, изилдөөнүн али кол тие элек жактарын, багыттарын белгилөөгө, изилдөө объектилерин кеңейтүүгө да шарт түзүлдү.

Мына ушундай кыргыз элинде изилдөө алкагынан түшүп калган, түрдүү шарттарда чыгармачылыктары туура эмес талданган төкмө акындар, жазгыч акындар да болгон. Алардын чыгармачылыгы бир жактуу каралып, бааланып келген. Аларды изилдөөгө да тыюу салынган. Изилдөө иштерин жүргүзгөн окумуштуулар түрдүү жазаланышкан.

Эгемендүүлүктүн (өз алдынчалыктын) шарапаты менен кыргыз элине таанымал болгон, бирок мурда изилденбей келген Калыгул, Молдо Нияз, Арстанбек, Молдо Кылыч, Нурмолдо, Молдо Багыш, Казыбек сыяктуу көрүнүктүү ырчылардын чыгармалары жарыяланды. Мунун өзү ырчылык өнөр жөнүндөгү түшүнүктөрүбүздү байытып, жаңыча жана көп жактуу изилдөөнүн зарылдыгын дагы бир жолу айкындап отурат.

Түрдүү көз караштардын алкагында калып, өмүрү жана чыгармачылыгы изилденбей келген кыргыз элинин эң көрүнүктүү жазгыч акыны Молдо Кылыч болуп эсептелет.

Кылыч бүт өмүрүн жазуучулук ишке жумшаган. Бирок ал бул эмгегинен өз өмүрүндө береке көрбөсө да, көзү өткүчө жазуу ишинен айныган эмес. Анткени - ал кең таланттуу, чыныгы сөз чебери болгон. Адилетсиздикти, арамдыкты, залымдикти көрө туруп, сүйлөбөй туралбаган. Анын таланты көкүрөгүнөн, жүрөгүнөн демитип сүрөп, сүйлөтүп турган. Кылыч өзүнүн чыгарган адилет үлгү сөздөрүн мындайча мүнөздөгөн: “Койбой айтып келемин, нечен түркүн адамды, тандабады кантейин, тилим жакшы, жаманды”. Кылыч жамак сөздү - поэзияны жана аны чыгарган чыныгы таланттын мүмкүнчүлүгүн өтө жогору баалаган. “Жамак деген

жарандар, тоодон үлкөн кен экен, сузуп алса түгөнгүс, дарыя, чалкар көл экен”-дейт.

Кылычтын таланты ушул өзү айткандай өтө зор жана терең болгон. Кылыч ырды жалаң эле жазбастан, ооз ачып айтканда да, айтылуу акындардан кем ырдаган эмес. Анын акындар менен бет алышып айтышкан учуру да болгон (Кылычтын Чылпак Кудайберген акын менен айтышып, учурашканы колубузда бар. Ал дагы бир нече акындар менен айтышкан деген сөз бар, ал айтыштар азыр табыла элек). Бет алды келе калганда жамак сөздү буйдалбастан төгүп жиберүүчү да болгон. Бирок улуу акын айтыш, мактоо, кордоо сыяктуу акындык жанрларды ырдоону өз милдети катарында эсептебеген. Ал кыргыздын жазма адабияты жок кезде, XIX кылымдын аягында биринчи ыр жазып, кыргыздын жазма адабиятын туңгуч негиздөөгө киришкен. Ошол наадандык шартта жана жакырчылыктан канчалык кыйналса да, ал алган багытынан кайткан эмес. Өзүнүн улуу өнөрүн, ардактуу милдетине өмүрүнүн аягына чейин берилген.

Кылычтан мурда кыргызда жазма адабияттын өкүлдөрү болгондугу белгисиз. Кылычтан кийин гана, анын жолун жолдогон Тоголок Молдо, Алдаш Молдо, Ысак Шайбеков, Ысмайыл Сарыбаевдерге окшогон бир нече жазуучу акындар чыга баштайт.

Молдо Кылычтын поэзиясына, ар кандай эле чыгармачылык сыяктуу, дайыма эволюциясы кимдир бирөөлөр каалагандай түз сызык боюнча өнүккөн, телегейи тегиз прогресс болгон эмес.

Акындын поэтикалык кыймыл-аракеттеги эволюциялык процесс катарында мамиле жасаганда гана акындын мурасына азыркыча баа берүүгө болот.

Молдо Кылычтын адабий мурасы өзүнүн жаратылыш көрүнүштөрдү, адам турмушун сүрөттөгөн реалисттик салттары, жаңыча башталмалары менен гана эмес, ошондой эле курч социалдык карама-каршылыктары,

бүдөмүктөрү, мистикалык чегинүүлөрү менен да баалуу, ал мына ушундай көп түстүүлүгү, көп жактуулугу менен дайыма жандуу кыймыл-аракетте. Маселен бир гана факт. Молдо Кылычтын “Зилзала” казалында кездешкен: “Беш-алты жыл ичинде, бир алаамат башталар” деген ыр саптарын Тазабек Саманчин өзүнүн изилдөөсүндө: “Кылычтын бул айтканы, 1916-жылкы кыргыз элинин падыша өкүмөтүнө каршы чыгарган көтөрүлүшүнө туура келет. Көтөрүлүш жеңилгенден кийин кыргыз эли аябай кыргын таап, өтө каатчылыкка учурагандыгы белгилүү” деп түшүндүрөт. (Т.Саманчин. Кылыч - жазуучу акын, 1948, 107-бет).

Молдо Кылыч өзүнүн бүткүл билимин, акындык өнөрүн элдин маданиятын өнүктүрүүгө жумшаган. Ошондуктан ал кол жазма адабиятынын башатында турган. Башат, бул караңгылыктан, түпкүрдөн жылчык таап, көз таап жарыкка чыгуу. Молдо Кылыч ошол башаттай. Ал “Зар заманда” төмөнкүдөй саптарды бекеринен жазбаган: “Жатып өзүм кайгырам, казак, кыргыз калкыма. Жапан өскөн караңгы, артта калган салтына. Молдо Кылыч ушул караңгылыктан чыгуунун ишенимдүү кадамын жасаган акын-жазуучулардын, акын-агартуучулардын биринчи катарында турат.

Жыйынтыктап айтканыбызда Кылычтын адабий-тарыхый мааниси төмөнкүлөр:

Биринчиден, падышачылыктын колониялык саясатынын натыйжасында кыргыз эли кул катары өзүнүн улут эркиндигинен жана теңдигинен ажырап турган учурда Кылыч улут эркиндигин ырдады.

Экинчиден, кыргыз элин аёосуз түрдө талаган дөдөй бий-болуштардын бийлигине каршы элдин акыйкаттуу, адилеттүү таламын сүйлөдү.

Үчүнчүдөн, наадандык, караңгылык өкүм сүрүп турган учурда, ал элди илимге, маданиятка чакырды.

Кылыч өз доорунда илгери даражада турган алдыңкы пикирлүү адам болгон. Ал доордо кыргыз арасында караңгылык, наадандык турмуш өкүм сүрүп тургандыгы белгилүү. Ошол учурда Кылыч китеп маданияты, жазма адабият менен таанышып, кыргыздын биринчи жазма адабиятын негиздөөгө киришти. Ошону менен бирге, ал кыргыз адабиятына андан мурун болбогон жаңы багыт, жаңы идеялык талаптарды киргизди.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

I

- 1.Каримов И.А.Юксак маънавият-енгилмас куч.Т.: «Маънавият» 2008.
- 2.Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: Ўзбекистон, 1996.
- 3.Каримов И.А. Истиқлол ва Маънавият. Т.: Ўзбекистон, 1994.
- 4.Каримов И.А.Маънавий юксалиш йўлида.Т.: Ўзбекистон, 1998.

II

5. Байкожоев С. Эл ырчысы. -Ф., 1983.
6. Иманкулов Ч. Буудан - Ф., 1980.
7. Ирисов П. Ырчылар чыгармачылыгы. Бишкек -2004.
8. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7 томдуктун 5 тому.
9. Саманчин Т. Кылыч -жазуучу акын.Ф., Кыргызмамбас, 1948.
10. Хрестоматия по истории русской фольклористики. - М., 1973.

III

- 11.Виноградов С. Кылыч // Кыргызстан маданияты. 1971.23-июнь.
12. Үматалиев Т. Залкар акын жөнүндө сөз// Кыргызстан маданияты. 1973. 13-декабрь.
13. Кудайбергенов К. Эл дастандары жана акын. Ф., «Мектеп»1970

IV

- 14.Айтыштар. II томдук. - Ф., 1972.
15. Кылыч. Тандалган чыгармаларынын бир томдугу: - Ф., 1972.
16. Кылыч. II томдук. - Ф., 1989.
17. Токтомушев А. М.Кылыч. - Ф., 1971.
- 18.Молдо Кылыч. Казалдар. Ф., «Адабият» басмасы. 1991

Интернет ресурстары:

19. Бахтин М.ru .wiki pedia.org / wiki. paremia -11 кб.
20. Ефимова Ю.Ф. www/ mippabot/ com /work/ work- 11546/ html -59 кб.
21. Жуков В.П. 1966. с. 7 // ru. wiki pedia. org. сайти.
22. Потебня А. А. // ru. Wikipedia. org/ wiki / .
23. ЧерданцеваТ.3.977.с.145/ www.Ruthenia.Ru/folklore.Htm-59 kb.

